

ANDOVER-HARVARD LIBRARY

AH 6129 9

Period 1970.2

V15-16

1871-1872

7

MEDEDEELINGEN

VAN WEGE HET

NEDERLANDSCHE ZENDELINGGENOOTSCHAP;

bijdragen tot de kennis der zending en der taal-,
land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië.

UITGEGEVEN DOOR

BESTUURDERS VAN VOORNOEMD GENOOTSCHAP.

ZESTIENDE JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ

M. WYT & ZONEN,

Drukkers van het Nederlandsche Zendinggenootschap.

1872.

INHOUD.

	Bladz.
Onze eischen. (De Tjahaja Sijang), door N. GRAAFLAND. (<i>Eerste gedeelte</i>)	1
Minahasische vertelseltjes, door J. LOUWERIER.	27
Varia, door G. K. NIEMANN.	41
De Wajang, door C. POENSEN. (<i>Eerste gedeelte</i>)	59
Gezondheidsregelen voor Europeanen in Engelsch-indië. (Uit JOHN MURDOCH'S Indian Missionary Manual.), door J. C. N.	117
Een Seminarie voor Inlandsche voorgangers te Batavia, door N. PH. WILKEN.	157
Naschrift, van J. C. NEURDENBURG.	181
Onze eischen. (De Tjahaja Sijang), door N. GRAAFLAND. (<i>Vervolg en Slot van blz. 26</i>).	183
De Wajang, door C. POENSEN. (<i>Vervolg van blz. 116</i>).	204
Boekaankondiging. Allgemeiner Missions-Atlas, nach Ori- ginalquellen bearbeitet von Dr. R. GRUNDEMANN, Prediger. Gotha. Justus Perthes 1867-71, door G. K. NIEMANN.	223
Het opstoppen van den neus met tabak, door WISÉLIUS.	232
De Wajang, door C. POENSEN. (<i>Vervolg</i>)	233

Aanteekeningen over het eiland Savoe, door W. M. DONSELAAR.	231
Naschrift, over de scholen op Timor, enz.	333
Een paar opmerkingen naar aanleiding van het woord door den Heer K. WIJNEN, gesproken ter Jaarvergade- ring van het Nederlandsch zendelinggenootschap (1871), door W. M. DONSELAAR.	341
Staat der Gemeenten in Kediri-Malang op Ult°. 1871 . .	346
Staat der Scholen in de Minahasa op Ult°. December 1871.	348
Prospectus einer Jährlichen Missions-Chronik, door J. C. N.	352
De Wajang, door C. POENSEN. (<i>Vervolg van blz. 280</i>). .	353
De gemeenten op Leitimor (eiland Amboina) in 1871, door J. J. VERHOEFF.	368
Verslag van het examen der kweekelingen en adspirant- kweekelingen, aan de school tot opleiding van inland- sche voorgangers te Tomohon, gehouden aldaar den 20sten en 21sten December 1871. Uitgebracht voor de zendelingvereeniging, door J. A. SCHWARZ.	379
Nog een en ander over de kweekschool voor hulpzende- lingen. (Uit een' brief van N. PH. WILKEN)	387
Nog iets over het waarnemen der kleuren bij verschil- lende volken, door W. M. DONSELAAR.	393

AANTEKENINGEN OVER HET EILAND SAVOE.

Natuurlijke gesteldheid.

Het eiland Savoe, liggende nabij den 11^{en} graad zuiderbreedte, en den 122sten graad oosterlengte, is een onderdeel van de residentie Timor, en zal in grootte en omvang zoo ongeveer gelijk zijn aan de provincie Utrecht. Westwaarts en nabijgelegen is het kleine eiland Randjoewa (1), dat in grondgesteldheid en bevolking geheel met Savoe overeenkomt en met dit eiland dan ook gewoonlijk als één gerekend wordt. Het wat verder afgelegene eilandje Dana is onbewoond.

De bodem van Savoe, bestaande uit eene kalkformatie, is over het geheel rots- en steenachtig. Eene strook laag land, nu eens breeder dan smaller, omzoomt het eiland, slechts op enkele plaatsen afgebroken door vooruitspringende rotsen, die zich tot aan zee uitstrekken. Meer binnenwaarts verheft zich de bodem, en vertoont eene aaneenschakeling van heuvelen en vlakten. De hoogste punten zullen de 500 voeten niet te boven gaan. De diepe kloven tusschen deze heuvelen of bergen maken den daardoor en daar langs slingerenden weg soms vrij lastig voor den ruitser, die aan meer effen pad gewoon is. Voor den Savoenees echter bestaat daarin geenerlei bezwaar.

---

(1) Op de kaarten staat Banjoar, dat foutief is, (DERFELDEN v. H., Konink. mil. ac., Serné), Raci Djoea (PIJNAPPEL). J. C. N.
Med. N.Z.G. XVI

Savoe deelt, wat klimaat en bekleeding van den bodem aangaat, in het zelfde lot als de overige eilanden van den Timorschen archipel. Regen- en drooge tijd zijn hier gemeenlijk scherp afgescheiden. Terwijl in den droogen moeson, van het begin van April, tot het einde van October, slechts zeldzaam een regenbui het plantenrijk verkwikt, kan daarentegen in het andere jaargetijde de regen soms dagen en weken achtereen aanhouden. Vooral tegen het einde van het drooge jaargetijde verkrijgt de natuur op deze eilanden een bijzonder dor en onbevallig aanzien. De onafgebroken zonnegloed, in vereeniging met den fellen en droogen oostewind, blakert en verschroeit al het lagere gewas, struik, plant en gras, zoodat veld en heuvel en dal, in plaats van door lieflijk groen het oog te bekoren, veelal door hun vaal en rosachtig uiterlijk het onaangenaam aandoen.

Een geheel tegenovergesteld tooneel vertoont zich in den regentijd. Dan is alles met het weelderigst groen bekleed, en was de plantengroei in den droogen tijd maanden lang belemmerd en onderdrukt, zij schijnt zich thans dubbel schadeloos te willen stellen, door al haar vermogen in onbepaalde kracht ten toon te spreiden, zelfs de onbehagelijke vormen van den kantigen steen en de hoekige rots met haar ruig kleed voor het oog verbergende.

Niet alleen het plantenrijk, maar ook mensch en dier zijn op deze eilanden in groote mate afhankelijk van den regen. Als de sluizen des hemels zijn geopend, dan moet daaruit de voorraad stroomen, waarop al, wat voor zijn bestaan het water niet kan ontberen, gedurende den droogen tijd moet leven en teren. Beek, wel en bron ontvangen dan hare voeding. Is de regen onvoldoende, dan ontstaat misgewas, schrale oogst, op sommige plaatsen zelfs gebrek aan drinkwater. Bij genoegzamen regen

zijn ook de voedingsmiddelen voor mensch en vee in ruimte voorhanden. Als aan het einde van den droogen tijd het verschroeide aardrijk naar water dorst en alles bij de drukkende hitte smachtend uitziet naar den regen, wanneer dan de eerste regendroppelen lavend en verkwikkend nederdalen, dan gelden hier vooral de woorden des dichters: „O Regen! O Zegen! Thans lescht gij den dorst van de aarde, geblaakt tot een dorrende korst!”

Van rivieren kan natuurlijk op Savoe geen sprake zijn. Aan de hellingen en in de verdiepingen der heuvels vindt men bronnen, die het ontstaan verleenen aan beken, die naar mate van den meerderen of minderen toevoer van water, eene grootere of geringere uitgestrektheids gronds kunnen bevochtigen. Het oostelijke deel des eilands, het regentschap Timo, is het ruijst van stroomend water voorzien. Op de lage gronden langs het strand, vooral in het westelijk gedeelte van het regentschap Seba, verkrijgt men allerwege water door gegraven putten. Tegen het laatst van den droogen tijd staat het water tamelijk laag in deze putten. Om zich het ophalen gemakkelijk te maken, neemt men hier het zelfde middel te baat als in Europa wel ten platten lande tot hetzelfde doel wordt aangewend. Op een' regtopstaanden paal beweegt zich een hefboom, waarvan het eene einde aan een touw een' blader-emmer draagt, die in den put afdaalt, terwijl aan het tegenovergestelde einde een steen is gebonden van genoegzame zwaarte om den gevulden emmer in evenwigt te houden.

In September 1770 bezocht de engelsche zeevaarder J. COOK, op zijne ontdekkingsreizen, ook het eiland Savoe. Dit was dus op een' tijd des jaars, dat het water in de putten sterk is gedaald. De beroemde Engelschman vertoefde in de baai van Seba enkele dagen, en verzamelde

behalve een lijstje van savoenesche woorden eenige mededeelingen over land en volk, die in zijne reisbeschrijving zijn opgenomen, doch niet vrij zijn van onnaauwkeurigheden. De reden nogtans waarom ik van het vertoef van COOK op Savoe, nu eene eeuw geleden, hier gewag maak, is gelegen in de bijzonderheid, die mij hier is medegedeeld, dat de bovenbedoelde wijze om het water uit de putten op te halen, der bevolking door hem werd geleerd. Opmerking verdient, dat elders, b. v. op Timor, waar even diepe putten zijn, dit middel niet in gebruik is.

Plantenrijk.

In de eerste plaats verdient hier genoemd te worden de lontarpalm (*Borassus flabelliformis* L.). (1) Wat de broodboom is voor den Zuidzee-eilander, de dadelpalm voor den Arabier, de sagopalm voor den Ambonees, dat, en nog meer dan dat, is de lontarpalm voor den bewoner van Savoe. De stam levert hem stijlen, sparren en planken voor zijne woning. Het blad dient hem tot dakbedekking en ter vervaardiging van allerlei vlechtwerk voor huiselijk gebruik, bennen, manden, zakken, doozen, matten en dergelijke. Het sap van den boom, versch getapt of tot stroop gekookt, maakt voor een groot deel der bevolking, even als op Rotti, het hoofdvoedsel uit, en de jonge vrucht wordt als eene verkwikkende ver-

---

(1) *Borassus flabelliformis*, meest bekend in de landen, waar hij overvloedig gevonden wordt, onder de benamingen van Tal, Tala, Tal gaha, Trinrajan, Lontar, (Palmeira of Palmyra), is een van de meest verspreide palmsoorten, van het N. O. van Arabia, tot in de golf van Bengalen, van 25° à 30° N. B. - 10° Z. B. Het eiland Timor wordt beschouwd als zijne zuidelijke grens. Een belangrijk overzicht van de verspreiding, den aard en het gebruik van dezen boom geeft BERTH. SEEMANN in zijne „Popular history of the palms and their allies”, 1856.

snapering gegeten. Deze palmsoort is aan de eilanden van den Timorschen archipel bijzonder eigen. Zij groeit overal in het wild en de verspreid geraakte vrucht ont-kiemt allerwege zonder eenige zorg, beschutting of besproeiing te behoeven. Inzonderheid op de lagere gronden en in de nabijheid van het strand wordt de lontarpalm op Savoe in groote menigte aangetroffen. Waar men den boom op bepaalde plaatsen begeert, wordt hij ook wel eens aangeplant. Met zijn' kaarsregten, donkergrijzen, hoogopgaanden stam en ijle kroon van stijve, regtopstaande, waaijervormige en puntig uitlopende bladeren op korten steel, heeft de lontarpalm al heel weinig bekoorlijks voor het oog. Anders is het met den kokospalm. Met zijne sierlijk gepluimde kroon van reusachtige, gevederde bladeren en rijke vruchtentrossen, mag hij wel de koning der indische palmen worden genoemd. Hij wordt op Savoe aangeplant, behoeft een' meer vochtigen grond dan de lontarpalm, en vereischt gedurende de drie eerste jaren van zijnen groei verzorging en bewaking, vooral tegen het vee, dat gaarne zijne jonge bladeren eet. Talrijk is de kokospalm te Timo, maar vooral te Seba, waar men hem op de lage gronden allerwege in tuinen van grooteren of kleineren omvang aantreft. Nevens den kokospalm vindt men daar ook den teederen en slanken pinang- of betelpalm, die mede een' vochtigen grond behoeft, en, hoewel sierlijk van vorm, in hoogte en omvang voor den kokospalm verre onderdoet. Behalve deze drie genoemde soorten heeft het rijk der palmen geene andere vertegenwoordigers op Savoe. De gebangpalm (*corypha gebanga*, Bl.), op Timor en Rotti zoo menigvuldig, komt op Savoe te zeldzaam voor om medegerekend te kunnen worden.

De gewone indische boomvruchten zijn op Savoe noch

in ruime verscheidenheid noch in grooten overvloed voorhanden. Wat men er echter van dien aard vindt is, evenzeer als de overige voortbrengselen van den grond, uitmuntend in zijne soort. Zoete oranjeappelen, waarvan twee soorten limoen tjina en limoen manis, en dezen in ruime hoeveelheid, geurige mangga's, een paar fijne pisangsoorten en voorts de broodvrucht, papaja, blimbing, djamboe en tamarinde zijn de voornaamste vruchten, die het eiland oplevert. Bovendien is er nog menige andere indische boomsoort: koesambie, dadap, bangkoedoe en anderen.

Savoe is overigens schraal bedeed met zwaar geboomte. Eigenlijke bosschen vindt men er niet. Iedere boom heeft zijn eigenaar, die daarvan zijn brandhout verkrijgt. Op de grenzen van Seba en Timo is een plek met eenig bosch, waarvan de boomen zorgvuldig tusschen beide regentschappen worden verdeeld, ter bekoming van eenig timmerhout. Overigens vertoont vooral het binnengedeelte van het eiland niets dan opene vlakten en onbeschaduwde heuvelen en laag gebergte, alles bedekt met een onafgebroken grastapijt, dat eene uitmuntende weide voor paarden en buffels aanbiedt. Op het nabijgelegene Randjoewa is, behalve de lontarpalm, het geboomte zelfs zoo schaarsch, dat men daar den buffeldrek tot langwerpige stukken vormt, en aldus gedroogd tot brandstof aanwendt.

Tot de veldvruchten behooren, behalve rijst en turksche tarw, katjang, pompoenen en watermeloenen en als aardvruchten komen verschillende soorten van obi's voor.

De rijstvelden zijn van geene groote uitgestrektheid; in de verdiepingen tusschen de heuvelen soms van zeer geringen omvang. Waar de grond er geschikt voor is, en tevens het noodige water kan verkregen worden, laat men niet na hem voor den rijstbouw te gebruiken. De

bewerking der velden geschiedt op dezelfde wijze als op de overige eilanden van den Timorschen archipel. Nadat de grond onder water is gezet, wordt hij door een' troep buffels, die op regelmatige wijze heen en weêr worden gedreven, betreden en gekneed, tot dat al het gras van de oppervlakte verdwenen is, en de grond den zachten en modderigen toestand verkregen heeft, die hem voor de beplanting of bezaaijing geschikt maakt.

Reeds voor jaren en bij veelvuldige herhaling is beproefd geworden, het gebruik van den ploeg op deze eilanden in te voeren. Ik zelf heb daartoe, bij vroeger verblijf te Babauw op Timor, met medewerking van het Gouvernement en op kosten van het Nederlandsch zendinggenootschap, eene poging aangewend. Later trachtte de resident GRUDELBACH, met kracht en dwang zelfs, dit doel te bereiken. Doch ook zijne pogingen zijn ten eenenmale mislukt. De bevolking wil er zich niet aan gewennen. Waar het aantal buffels zoo groot is als in deze streken, waar sommige eigenaren deze dieren zelfs bij honderden tellen, daar schijnt men den ploeg te kunnen ontberen. En of eene bewerking der rijstvelden, zoo als die hier geschiedt, zooveel minder voordeel aanbrengt dan die met den ploeg, kan althans twijfelachtig schijnen, wanneer men in aanmerking neemt, dat in enkele andere gedeelten van Nederlandsch-indië, waar de ploeg zeer goed bekend en in algemeen gebruik is, desniettemin aldaar op sommige plaatsen, waar de buffels talrijk zijn, zoo als in Agam op Sumatra en Toerateja op Zuid-celebes, de rijstvelden op gelijke wijze als in den Timorschen archipel behandeld worden.

Terwijl de rijstvelden veelal het eigendom zijn der verschillende hoofden van hooger en lageren rang, is de djangong (turksche tarw) meer het voedingsmiddel voor

het algemeen. Voornamelijk de soort gierst, bekend onder den botanischen naam van *Holcus Sorghum* en waarvan de korrel eenige gelijkheid op boekweit heeft, wordt hier meest verbouwd. Even als men op Curaçao dit gewas met den naam van maïs of kleine maïs bestempelt, (1) zoo wordt het ook hier tot de djagong gerekend, en gewoonlijk in het Maleisch te Koepang djagong Rotti geheten. In het Savoeneesch heet de eigenlijke djagong (zea maïs) tērâi djâwa en de evengenoemde gierstsoort: tērâi hâwoe. De eerste benaming wijst op invoer van elders, de tweede duidt aan, dat dit gewas op Savoe (Hawoe) inheemsch is. Ook de andere gierstsoort met zeer kleine gele korrels (*panicum miliaceum*; Savoeneesch: oê hoe) komt op Savoe voor, doch wordt, als niet bijzonder gezocht, in geene ruime hoeveelheid verbouwd.

Tabak wordt veelvuldig aangeplant, en groeit er welig. Aan deze plant, in het drooge jaargetijde gekweekt en dagelijks door besproeiing bevochtigd, wordt veel zorg besteed. De productie is niet alleen voldoende voor de plaatselijke behoefte, maar de bereide tabak wordt mede in ruime hoeveelheid uitgevoerd naar Timor en Rotti, waar hij gemiddeld tegen *f* 30 tot *f* 35 de pikol, of 125 Amst. ponden, wordt betaald. Hoofdzakelijk dient deze tabak als bestanddeel bij het gebruik der sirih onder de inlandsche bevolking.

Dierenrijk.

Talrijk zijn paarden en buffels op Savoe. De eersten zijn van uitmuntend ras, en overtreffen in waarde die van

---

(1) Zie W. L. DE STUBLER, Landbouw in Nederlandsch Oost-indië, blz. 619.

Timor en Rotti. Ze worden uitgevoerd naar Timor, Java, en soms naar Mauritius. De prijs is van lieverlede in de laatste jaren gestegen. Een paard van vier voet rijnl. en daarboven kost van *f* 120 tot *f* 150. De vorige radja van Seba bood den Gouverneur-generaal SLOET VAN DE BEELE een geschenk aan van een bijzonder fraai zwart zesspan, waarvoor hij als tegengeschenk terug ontving eene sierlijk bewerkte zware zilveren sirihdoos, ter waarde van *f* 1000.

Schape en geiten maar vooral varkens zijn overvloedig. De laatsten worden gevoed met lontarsap of lontarstroop en kokosnoten. Het vleesch is smakelijk, en wordt ook wel ingezouten naar Koepang gebracht, waar het zeer gezocht is.

Daar er geen eigenlijk bosch is, komt ook op Savoe geen wild voor, doch ontbreekt het overigens niet aan velerlei soorten van gevogelte en pluimgedierte, voornamelijk wilde eenden en kippen.

Terwijl men op Timor en Rotti de rijstvelden en djagongtuinen door omheiningen tegen het grazend vee tracht te beveiligen, volgt men op Savoe een' anderen weg, om hetzelfde doel te bereiken. Hier laat men de beplante velden en tuinen open liggen, doch verzamelt het vee binnen uitgestrekte omheiningen, waar binnen gedurende den regentijd genoegzaam gras en water voorhanden is tot voeding van de verzamelde paarden, buffels, schape en geiten. Na den regentijd, wanneer ook de veldvruchten zijn ingezameld en langzamerhand het gras schaarsch begint te worden, wordt het vee wederom vrije weide verleend over het geheele eiland. Na de maand Julij begint het gras te verdorren, en verkrijgt volkomen het aanzien van hooi, doch ook als zoodanig blijft het een voldoende voedingsmiddel voor het vee.

De Savoenezen zijn zeer bedreven in het maken van

zulke omheiningen van opgestapelde ruwe steenen van allerlei vorm, die ze zoodanig weten te voegen en te vlijen, dat er een vrij gelijke oppervlakte of wand van gevormd wordt. Deze manier om het vee binnen zekere perken te sluiten en de beplante gronden open te laten, heeft het voordeel, dat men niet talrijke kleine omheiningen behoeft te maken, elk voor zich, waarvan de arbeid en het onderhoud veel meer tijd zouden kosten, dan het aanbrengen van eene algemeene omsluiting voor het vee, in gemeenschappelijken arbeid tot stand gebracht.

Delfstoffen.

Van delfstoffen op Savoe is zoo goed als niets bekend. Alleen vond ik in een vrij diep, smal ravijn, aan den voet van eene geweldige rots, eene bron van op het oog blaauw gekleurd water, op welks oppervlakte eene olieachtige substantie zichtbaar is, en dat de voorwerpen, afgevallen bladeren als anderszins, die er in drijven of zich aan den kant bevinden, met eene bruinachtige zelfstandigheid aanslaat. In de onmiddellijke nabijheid van deze bron vindt men ijzerkristallen in kogelvormige gedaante, van de grootte van eene erwt tot die van een' stuiter.

Bevolking.

Getalsterkte. De bevolking van Savoe werd vóór de vreeselijke pokken-epidemie van 1869 geschat op 25 tot 30000 zielen. Thans zal zij wel niet veel boven de 18000, en met inbegrip van Randjoewa, 16000 zielen bedragen.

Te Seba, dat thans eene bevolking van circa 5000 zielen heeft, bezweken aan de pokken 3808 personen. Allerwege zijn thans nog de sporen te aanschouwen van de treurige verwoestingen, door die geduchte ziekte aan-

gerigt, vooral in de vele ledige en verlatene huizen, waarvan de bewoners uitgestorven zijn. Van verscheidene huisgezinnen bleven slechts enkele kinderen over, die thans onder de zorg der kamponghoofden zijn gesteld. Aandoenlijk waren de berigten, die mij door ooggetuigen uit den tijd van het hevigst woeden der ziekte werden medegedeeld. In sommige woningen, waar geen enkele onaangetaste was overgebleven, werden de lijken der bezwekenen, door de nog levende lijdens met groote moeite geduwd en geschoven tot buiten de woning, waar die lijken dan een prooi van honden en varkens werden. Waarschijnlijk is ook een aantal, waar ieder hulp behoefde en niemand hulp verleen kon, door gebrek aan lavenis omgekomen. Sommigen namen de vlugt naar afgelegene plaatsen, en hoopten daar in grotten of spelonken het dreigende gevaar te ontkomen. Men verhaalde mij van groepen van vier of vijf personen, die men later allen in hunne wijkplaatsen aan de pokken bezweken vond.

Vreeselijk was de sterfte op Randjoewa. Wat hier volgt vernam ik uit den mond van den radja van Seba, die even na de epidemie dat eiland bezocht. Reeds waren de pokken op Savoe uitgebroken, toen de radja van Randjoewa zich tijdelijk hier bevond. Randjoewa was toen nog vrij gebleven. De radja keerde terug, met zich brengende de ontvangene geldswaarde van een aan den resident verkocht paard en eenig huisraad, dat hij van den posthouder had overgenomen. Na zijne terugkomst brak ook de ziekte op Randjoewa uit, en daar men thans de oorzaak meende gelegen te zijn in het overgebrachte geld en goed, besloot de radja beide in zee te werpen, mede op sterken aandrang van de bevolking. Toen de ziekte des niet te min bleef voortwoeden, zoo dat zelfs van eene kampong met ongeveer

300 inwoners slechts één kind overbleef, werd men te rade een menschenoffer ten zoen aan te bieden. Daartoe werd een slaaf gekozen. Deze zou in zee worden verdronken, in de smalle straat, die Randjoewa van Savoe scheidt. Doch toen alles daartoe in gereedheid was gebracht, werd het hoofd, dat met de uitvoering was belast, zelf door de pokken aangetast, en overleed kort daarna. Het voorgenomen offer bleef thans achterwege.

Randjoewa had vóór de pokken-epidemie eene bevolking van ongeveer 6000 zielen, waarvan thans niet veel meer dan de helft is over gebleven.

Gedurende de epidemie hebben zich enkele gevallen voorgedaan van personen, die voorheen de natuurlijke pokken hadden gehad, en daarvan zelfs geschonden waren, doch thans op nieuw door dezelfde ziekte werden aangetast, hoewel in een' ligteren graad.

De inenting en herinenting heeft ontegenzeggelijk ook op Savoe haar groot nut bewezen in het stuiten der pokziekte, en de meerdere sterfte op Randjoewa moet ook vooral geweten worden aan den onwil der bevolking jegens de vaccine. Thans is van gouvernementswege voor Savoe, als voor andere deelen dezer residentie, een inlandsch vaccinateur tegen eene vaste bezoldiging aangesteld.

Afkomst. Als eerste stamouders der Savoenezen worden genoemd MADJA-PAI en MADJA-MADA. Zij zouden zich op Randjoewa hebben nedergezet, terwijl van daar later Savoe is bevolkt geworden. Dat de eerste bewoners van Savoe Javanen waren, die bij den ondergang van MADJA-PAIT in 1475 herwaarts zouden zijn gevlugt, is mij bij onderzoek op Savoe niet bevestigd geworden. Dat dit nogtans door sommige aanzienlijken van dit volk aan den Heer Dr. SALOMON MULLER, die als lid der natuurkundige

commissie zich in 1829 op Timor bevond, doch Savoe niet persoonlijk heeft bezocht, werd medegedeeld, kan niet als afdoend bewijs gelden, daar die vooronderstelling op grond van den naam MADJA-PAI veeleer van Europeanen afkomstig schijnt, en door sommige inlanders kan zijn overgenomen. (Men zie Dr. SALOMON MULLER, Reizen en onderzoekingen in den Indischen archipel, deel 2 blz. 278).

Met die eerste volkplanters zouden zich langzamerhand Timorezen, Rottinezen, Endehnezen en Boetonnézen hebben vermengd. Hieruit zou zich laten verklaren de opmerking, reeds door COOK gemaakt, dat de mannen in den vorm en de trekken van hun gelaat, onderling meer van elkander verschillen, dan gewoonlijk elders wordt aangetroffen, terwijl daarentegen de vrouwen meest alle op elkander gelijken. Dit laatste moet, in verband met het onmiddellijk voorafgaande, toch wel wat vreemd voorkomen. Ik, die jaren lang aan de verschillende typen der bevolking van den Timorschen archipel ben gewoon geraakt, en veelal op het eerste gezigt de stamverscheidenheid herken, kan ten aanzien der Savoezenezen geenszins met de opmerking van COOK, ook bij Dr. DE HOLLANDER in zijne Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Neêrlandsch Oost-indië overgenomen, instemmen. Integendeel de Savoezeneu vertoonen juist een der meest sprekende typen in dezen archipel, vooral in het oog vallende door meer spitsen neus en groote oogen.

Taal. Ook de taal pleit tegen eene javaansche herkomst. Ware de eerste bevolking van Savoe van Java afkomstig, dan zouden in verloop van een viertal eeuwen de sporen der oorspronkelijke taal toch niet zoo geheel en al kunnen zijn verloren gegaan, dat er thans geen zweem zelfs meer van te bespeuren is.

Een enkel overeenstemmend woord als djâra (Javaansch

djaran), paard, kan niet in aanmerking komen. Ook in het Makassaansch is djarang paard, in 't Rottineesch 'ngdâra. Overigens ontbreekt het maleische (of polyneisische?) taalbestanddeel in het Savoeneesch in geen deele, evenmin als in de overige talen van den Timorschen archipel.

Hierbij heeft soms eene verwisseling van verwante consonanten plaats. B. v. het Maleische batoe (steen, rots) wordt in het Timoreesch fatoe, Soloreesch: watoe, Savoeneesch: wewadoe. Het Maleische babi (varken) wordt in het Timoreesch: fafi, Rottineesch: bafi, Soloreesch: wawe, Savoeneesch: wassei. Zoo wordt het Maleische mata (oog) in het Savoeneesch namada; het Maleisch timor (oost) in het Savoeneesch dimo; het Maleisch poetih (wit) in het Savoeneesch poedi; het Maleisch bawah (beneden) in het Savoeneesch wawa, enz. (di bawah, pewawa).

Ook worden dikwerf de letters *h* en *s* in de uitspraak verwisseld. Zoo zal men een' Savoenees het maleische woord pohon (boom) hooren uitspreken als poso, Johan (eigenaam) als osa; doch menigvuldiger komt de verandering van *s* in *h* voor, eene verwisseling, die volgens de taalgeleerden ook in andere talen, b.v. in het Perzisch, niet geheel vreemd is, (b. v. Hindoe = Sindhoe). De Savoenezen noemen hun eiland ook niet Savoe maar Hâwoe, insgelijks Moesara: Mehâra, en Seba: Hêbba. Voor haar, bladeren en gras wordt het zelfde woord gebruikt, namelijk râu, waarvan de beteekenis welligt door ons ruig of ruigte wordt uitgedrukt. Zoo râukatto: hoofdhaar (kâtto: hoofd) râu-oeba: lett. mondhaar, d. i. knevel, enz. râu-âjoe: boombladeren, râudjoeoe: gras. Dit schijnt niet voor den rijkdom der taal te pleiten.

Welluidend klinkt het Savoeneesch niet voor europesche ooren, vooral een zin als deze: aai ai aai ei, „veel vuur en veel water,” te zamengesteld uit aai: veel, ai: vuur en ei: water; zoo heet duim in het Savoeneesch ai-ai; diep water: ei ai, en eene vrouwen sarong insgelijks ei.

Vrijen en slaven. De bevolking bestaat uit vrijen en slaven. De slavernij is echter op Savoe bij lang niet meer wat zij daar vroeger was, en er is thans slechts een zweem van den vroegeren toestand overgebleven. Nog geen twintig jaren geleden werden op een' rooftogt naar Randjoewa 120 personen tot slaven gemaakt. Geen menschenroof of slavenhandel noch uitvoer van slaven heeft er meer plaats.

Deze gunstige verandering is te danken aan den invloed van het Nederlandsche gouvernement. De tegenwoordige slaven zijn familie-slaven, die wel door erfenis overgaan, maar niet kunnen worden verkocht. Hun toestand is ook niet bijzonder bezwarend. Zij zijn in den regel genoegzaam gelijk aan vrije menschen. Alleen zijn zij verplicht tot eene jaarlijksche opbrengst aan den eigenaar, de mannen van eenige ponden tabak (15 Amst. ponden) en de vrouwen eene hoeveelheid gesponnen katoenen garen, ter zwaarte van $2\frac{1}{2}$ Amst. pond. De kinderen van zoodanigen slaaf bij eene vrije vrouw volgen de moeder, doch de kinderen van een' vrijen man bij eene slavine zijn slaven.

Niet overal in deze residentie kan zich de zedelijke invloed van ons bestuur evenzeer doen gelden tot wering van slavernij en slavenhandel. Het is misschien wel wat al te sterk uitgedrukt wanneer in het politiek verslag van deze residentie over 1867 wordt gezegd: „Slavernij is hier in vollen bloei.” Toch komen er meermalen gevallen van verkoop, heimelijken roof en uitvoer voor.

In gewesten als deze, waar het zelfbestuur aan de inlandsche vorsten is overgelaten, kan slavenhandel aan het Gouvernement wel eens moeilijkheden baren, die soms tot subtiliteiten leiden. Eenige jaren geleden, het was reeds lang na de inwerkingtreding van art. 115 van het thans vigerend regeringsreglement, („uiterlijk op den 1^{en} Januarij 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch-indië afgeschaft”) werd door het hoofd van bestuur te dezer plaats aan de regering inlichting gevraagd, hoedanig te kunnen handelen aangaande een bezit van door handel verkregen slaven op het eiland Soemba. Dat schrijven heeft de regering geleid tot de volgende beschouwingen.

„Bij art. 15 van het Reglement op het beleid der regering mag niet uit het oog verloren worden, dat volgens het tweede lid van art. 27 van dat Reglement, de algemeene verordeningen (onder welke ook het Regeringsreglement zelf begrepen is) op die gedeelten van Nederlandsch-indië, alwaar het regt van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zoo verre toepasselijk zijn, als met dat regt bestaanbaar is. In het tractaat met Soemba is het punt der slavernij behandeld bij art. 18, luidende: „De radja's voornoemd verbinden zich in hun gebied niet te dulden menschenroof en handel in menschen, noch den in- en uitvoer van slaven.

Volgens spraakgebruik en eene gezonde uitlegging hebben de uitdrukkingen menschenroof, handel in menschen en in- en uitvoer van slaven de volgende beteekenis:

„*Menschenroof*: het gewelddadig tot slaaf maken van vrije lieden.

„*Handel in menschen*: het koopen en verkoopen van menschen, die volgens het soembanesche regt geene slaven

zijn, en geenszius handel in slaven, daar, had het in de bedoeling gelegen den handel in slaven te verbieden, niet het woord menschen, maar het woord slaven zou zijn gebruikt geworden, en dan ook het verbod van buitenlandschen slavenhandel (in- en uitvoer van slaven) overbodig zou zijn geweest.

„*In- en uitvoer van slaven*: het invoeren en uitvoeren uit het eiland van slaven als handelswaar; kunnende het niet in de bedoeling hebben gelegen te verbieden, dat een vreemdeling bij een tijdelijk bezoek op Soemba of een Soembanees bij eene korte reis naar de naburige eilanden, zijne slaven, die hem als roeijers of bedienden dienen, medeneemt. Volgens het tractaat is, alzoo, als niet uitdrukkelijk verboden, geoorloofd:

1. het bezit van slaven;
2. slavenhandel binnen het eiland;
3. het (in den archipel zoo veel voorkomende) tot slaaf maken wegens schuld, overeenkomstig 's lands instellingen.

„In het algemeen is het niet wenschelijk, dat de regering zich meer met zaken der slavernij in de landen, alwaar het zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken gelaten is, inlate, dan zij bij wet of tractaat verplicht is te doen. Immers slavernij en pandelingschap zijn eeuwen oude en op de natuur der zaken gegronde instellingen van vele volken van den Indischen archipel en onmisbare raderen in hun maatschappelijk raderwerk.”

Uit bovenstaande beschouwingen der Regering zou men althans mogen afleiden, dat in- en uitvoer van slaven als handelswaar, strafbaar wordt geacht.

Nu deed zich in 1866 het geval voor, dat tijdens een bezoek van den resident op Soemba toevallig aan het licht kwam, dat de nachoda of gezagvoerder van

een lomboksche vaartuig twee vrije soembanesche vrouwen had gekocht, en beiden reeds waren gebracht aan boord van het vaartuig, dat gereed lag tot vertrek naar Lombok. De zaak werd naauwkeurig onderzocht, en het koopen en uitvoeren dier beide vrouwen overtuigend bewezen. Op het vaartuig werd beslag gelegd, en dit met den nachoda en de twee vrouwen naar Koepang gebracht.

Hier had dus plaats: 1. het koopen van menschen, die geen slaven waren en 2. het uitvoeren daarvan als handelswaar.

De regering hiervan in kennis gesteld, nam de volgende beslissing. Zij die behooren tot een volk waaraan het zelfbestuur is overgelaten, zijn niet onderworpen aan de nederlandsch-indische regtsmagt, zoo lang zij niet begaan misdrijf tegen het Gouvernement of diens onderdanen of op Gouvernements grondgebied. Vaartuig en opvarenden behooren tot een volk (Lombok), waaraan het zelfbestuur is overgelaten, en de Soembanezen zijn niet regtstreeksche Gouvernements onderdanen en Soemba is niet regtstreeksch Gouvernements grondgebied. Op grond van dien kon de lomboksche nachoda met zijn vaartuig ongedeerd vertrekken, doch konden de beide vrouwen, van welke eene inmiddels te Koepang was overleden, op vrije voeten worden gesteld.

In het vorige jaar gebeurde het nog, dat een inlandsch vaartuig van Endeh (op de zuidkust van Flores, en behorende tot deze residentie) zeven knapen en meisjes van Soemba naar Endeh overvoerde. Toevallig werd dit aan den posthouder van Endeh bekend. De gezagvoerder beweerde, dat de kinderen aan boord waren gekomen, om een en ander te zien, en dat hij toen door eene plotseling opgekomen bui genoodzaakt was geweest, het anker te

ligten en zee te kiezen. De kinderen daarentegen verklaarden, dat zij naar boord waren gelokt, en dat daarop het vaartuig onder zeil was gegaan. Zij werden eerst naar Koepang en toen naar Soemba teruggezonden.

Zal men nu het Gouvernement beschuldigen, dat het niet krachtig genoeg de hand houdt aan de bepaling in art. 115 van het Regeringsreglement, „uiterlijk op 1 Januarij 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch-indië afgeschaft”? Dit zou onredelijk zijn. Dit Reglement werd ingevoerd den 1sten Mei 1855. In 1856 schreef ik in mijne „Aanteekeningen over het eiland Saleijer”, (geplaatst in het eerste deel van dit Tijdschrift, op blz. 297), sprekende over de slaven onder de bevolking van dat eiland.

„Deze slaven moeten niet worden verward met de zoogenaamde geregistreerde slaven, die door het Gouvernement als lijfeigenen worden erkend, en wier emancipatie, bij het reglement op het beleid der Regering, op den 1sten Januarij 1860 is vastgesteld. Althans ik zou het betwijfelen, of die vrijverklaring zich verder dan de laatst bedoelde soort van lijfeigenen zal en kan uitstrekken, schoon dan ook de woorden van het Reglement eene ruimere opvatting schijnen te wettigen.” De toestanden in onzen uitgestreken archipel, met zijne bevolking van 25 of meer millioenen zielen, zijn zoo gansch verschillend. Hoe vele streken, die ons nog totaal onbekend zijn, of waar ons bestuur geen gezag of invloed kan oefenen!

Om ons alleen bij de residentie Timor te bepalen, daar zijn bijv. de binnenlanden van het groote eiland Flores, die nog door geen' Europeaan werden betreden. Wat daar is, en wat daar geschiedt, is ons ten eenemale onbekend. Desgelijks het eiland Allor, waar de

oorspronkelijke bevolking nog op den laagsten trap van ontwikkeling staat. (1) Ook in de binnenlanden van het eiland Timor kan zich ons bestuur niet doen gelden, en op het eiland Soemba bestaat eerst sedert 1866 eenige vertegenwoordiging van ons gezag, alleen aan de noordkust.

Onze magt schiet te kort om allerwege met kracht op te treden, en al ware die magt ook daartoe voldoende, geene kracht van wapenen kan den maatschappelijken en zedelijken toestand van een onbeschaafd volk veranderen. Daartoe zijn andere middelen noodig. Zoo zal dan ook de slavernij en slavenhandel niet overal in onze bezittingen geheel kunnen worden geweerd, evenmin als zoo menig ander kwaad aan een' nog ruwen maatschappelijken toestand eigen.

Er is reeds veel gewonnen waar het Gouvernement den slavenhandel belemmert, tegengaat en uitgevoerde slaven op vrije voeten stelt, zoo als op Soemba, of waar zijn invloed de slavernij meerendeels heeft doen wijken, als op Savoe, of vooral, door bevordering van onderwijs en evangelisatie, dat maatschappelijk kwaad geheel heeft doen verdwijnen, als op het eiland Rotti.

---

(1) Aan de West- en Zuidkust van Allor hebben zich vreemdelingen van de naburige eilanden gevestigd, die het mohammedanisme belijden, eenigszins ontwikkeld zijn en handel drijven. De oorspronkelijke bewoners in het gebergte of middengedeelte des eilands zijn heidenen, woest en ongekleeed. Geen Europeaan heeft zich daar nog gewaagd. In September 1870 deed de radja van Koewee op de zuidkust van Allor een' krijzstogt naar het gebergte, en werd daarin bijgestaan door hulptroepen van Oikoésie, een rijkje op Timor, onder portugeesch gezag. Eene bloedig' slagting werd onder het bergvolk aangerigt, en twee en zeventig menschenhoofden werden als de bewijzen der behaalde zegepraal naar Oikoési overgebracht. De bergbewoners waren echter op geduchte wraak bedacht. In Augustus des vorigen jaars overvielen zij de kampong van den radja van Koewee, verbrandden de woningen en prauwen aan het strand, en doodden honderd en zestien personen, zoo mannen als vrouwen en kinderen, wier afgehouden hoofden zij met zich voerden.

Verdeeling des lands. Savoe is verdeeld in vier regentschappen, Seba, Timo, Moesara en Liai, terwijl het regentschap Mania, dat vroeger een' eigen' vorst had, thans bij Seba is gevoegd.

Volgens tamelijk betrouwbare schatting bedraagt de bevolking der vier regentschappen;

Seba (Hébbba)	5500	zielen.
Timo (Dîmo)	4000	"
Moesara (Mehâra)	2000	"
Liai	1500	"
	<hr/>	
	13000	zielen.

Terwijl het nabijgelegen Randjoewa circa 3000 zielen zal tellen. Men mag aannemen, dat de bevolking van Savoe, door de pokken-epidemie thans stellig met $\frac{2}{5}$ verminderd, van lieverlede wederom tot hare vorige getalsterkte zal naderen. Bij vroegere overbevolking zochten vele Savoenezen hun onderhoud elders, en zoo woont ook te Koepang en omstreken een tamelijk aanzienlijk getal van dezen volkstam, terwijl op het eiland Soemba volgens de laatste opgave $\pm$ 300 Savoenezen gevestigd zijn.

Bestuur. Aan het hoofd van elk dezer staatjes, die vroeger wel eens met elkander oorlog voerden, staat een radja, in het Savoeneesch Doewâi genoemd. Deze zelfde naam wordt ook door de Savoenezen jegens Europeanen gebruikt, in plaats van ons „mijnheer”, even als de Makassaren op dezelfde wijze hun „karaëng” bezigen. Nevens den radja, doch aan dezen ondergeschikt, staat de fettor, Savoeneesch weto, dien men met den rijksbestierder of Mangkoe Boemi in de Maleische rijken zou kunnen vergelijken. Sommige van deze fettors in den Timoreschen archipel, want men vindt hier dezelfde inrigting overal terug, bezitten eene zekere mate van zelfstandigheid tegenover den vorst, en voeren in de onder

hen staande kampongs een onbepaald gezag. De oorspronkelijke verhouding tusschen deze fettors en de vorsten is nog niet met juistheid in het licht gesteld. Het schijnt tot de inrigting van alle oostersche staten, groot en klein, te behooren, dat den vorst een tweede persoon of onderkoning ter zijde staat, dien hij hoort en raadpleegt, en die soms ook wel in zijne plaats handelend optreedt. Mindere hoofden zijn de temoekongs, die het bestuur over eene of meerdere kampongs voeren. Tot alle belangrijke handelingen behoeft de vorst hunne toestemming, zoodat het gezag van den vorst vrij beperkt is.

De radja wordt door den fettor en de temoekongs gekozen, en schoon zij in hunne keuze niet beperkt zijn tot de zonen van den overleden of afgetreden radja, zoo moet toch de nieuwe vorst tot dezelfde familie behooren.

Wordt de keuze door het hoofd van gewestelijk bestuur goedgekeurd, dan legt de radja ter hoofdplaats Koepaug in het openbaar voor den vertegenwoordiger der regering den eed van trouw en gehoorzaamheid af aan het Nederlandsch-indisch Gouvernement. De formule van deze verbindtenis is sedert weinige jaren zeer vereenvoudigd, en luidt thans aldus: „Ik N. N. radja van . . . . . erken het Nederlandsch-indisch Gouvernement als mijnen opperheer, en beloof het als zoodanig ten allen tijde te zullen eerbiedigen en gehoorzamen. Ik beloof tot dat einde getrouw te zullen nakomen alle bevelen, die mij zullen gegeven worden door de door het Nederlandsch-indisch Gouvernement over mij te stellen magten”. Ook de fettors leggen dezelfde verklaring af, en worden op gelijke wijze als de radja's geïnstalleerd. De evenvermelde verklaring wordt geschreven op eene perkamenten rol, aan het hoofd waarvan in fraaijen kleurendruk het Nederlandsch wapen prijkt, hebbende tot achtergrond den ge-

kroonden hermelijnen mantel met gouden franjes en kwasten, omgeven door lauriertakken, benevens de nederlandsche en oranje vlaggen. Deze rol wordt bewaard in eenen koker met de nationale kleuren beschilderd.

Bij de openbare aflegging van den eed wordt nog een oud gebruik in acht genomen. In een glas arak of brandewijn wordt eenig kruid en een geweerkogel gelegd. De resident steekt de punt van zijn' statiedegen in de aarde en roert daarmede even in het glas. Nu drinkt de geïnstalleerd wordende radja of fettor den gemengden drank, daarbij den kogel in den mond nemende. Deze symbolische handeling zou moeten beteekenen, dat hij ontrouw aan het Gouvernement de meenedige verdient door kogel en zwaard ten grave te dalen. Men zou thans deze handeling, bij wat meerdere ontwikkeling, van de meeste radja's, zeer gevoegelijk achterwege kunnen laten, vooral wegens den walgelijken drank.

Aan de verschillende kleine rijken in deze residentie wordt door het Gouvernement het regt van zelfbestuur overgelaten. De bovenvermelde verbindtenis, die door de radja's en fettors wordt bezworen, bevat anders eene verklaring van volkomen onderwerping aan het Nederlandsch-indisch Gouvernement. Naar gelang van omstandigheden kan dan ook het Gouvernement in ruimer of beperkter zin zijne magt doen gelden, en het is dus, zoo als het te regt in het politiek verslag van 1867 wordt uitgedrukt, in deze residentie „een politiek van geven en nemen.”

Zoo werd in 1861 het landschap Maubara op Timor door ons Gouvernement aan Portugal afgestaan, in verband met de overneming van oostelijk Flores en Adonare.

Die afstand had plaats, niettegenstaande den verklaarden wensch der hoofden en van de bevolking om onder het Nederlandsch bestuur te blijven.

De hoofden weigerden de Nederlandsche vlag neêr te halen en de Portugesche te hijschen, en het heeft der nederlandsche commissie, die (onder de leiding van den militairen kommandant van Atapoepoe, den 1sten luitenant KESSLER) met de overgave was belast, moeite gekost om deze zaak op vreedzame wijze ten einde te brengen.

Als vertegenwoordiger van het Nederlandsch bestuur op Savoe is een posthouder te Seba gevestigd. Deze heeft zich eigenlijk niet regtstreeks in te laten met het inwendig bestuur des eilands, doch treedt in voorkomende omstandigheden en bij geschillen onder de radja's, raadgevend en aanwijzend op. Ook worden door zijne tusschenkomst, op verzoek der radja's, belangrijke misdrijven van diefstal of moord voor den resident te Koepang gebracht. Tevens verleent hij de noodige hulp aan de gezagvoerders van schepen, die somwijlen Savoe aandoen om paarden te koopen of zich van ververschingen te voorzien.

Godsdienstige begrippen der Savoenezen.

Hoogst moeilijk is het inderdaad om eenige duidelijke voorstelling te verkrijgen van de godsdienstige begrippen der Savoenezen. Ik heb mij nog al moeite gegeven tot onderzoek, en mij daartoe gewend tot personen, die mij als de kundigsten in deze zaken waren aangewezen. Nogtans van geen enkele van hen, die als de meest bedrevenen in zaken van godsdienst werden genoemd, heb ik de gewenschte inlichtingen kunnen bekomen. Bij geen hunner bestond overeenstemming in hunne mededeelingen. Aan dezelfde goden werden bv., door verschillende personen, geheel verschillende eigenschappen en werkzaamheden toegeschreven. Bij niemand kon ik eenige aaneengeschakelde voorstelling van het geheel vinden. Hier en daar een brokstuk; de een kende meer namen

van bovennatuurlijke wezens dan de ander, doch nergens dezelfde begrippen en nergens eene voorstelling, die een goed verband in de verwarde mededeelingen zou kunnen brengen. Dit zelfde is evenzeer het geval met de godsdienstige begrippen op Timor, Rotti, Soemba, enz. en dit zelfde verschijnsel zal wel evenzeer elders worden aange troffen onder volken, die geen afzonderlijken priesterstand kennen, geen letterschrift en daardoor geen litteratuur bezitten, en waar alles door mondelinge overlevering moet worden bewaard en voortgeplant. Van daar, dat er in den regel weinig staat is te maken op de zuiverheid en naauwkeurigheid der mededeelingen aangaande de godsdienstige begrippen van volken, door reizigers gegeven, die de volkstaal niet verstonden en slechts betrekkelijk korten tijd zich bij hen ophielden. De inlichtingen, die men alzoo verkrijgt, loopen zeer uit een, en zijn soms zonderling verward. Nu tracht de vreemdeling in deze verwarring eenige orde te brengen, en uit de meest uiteenlopende berigten een geheel te vormen, waarin een geleidelijk verband aanwezig schijnt, doch waarbij alleen het oordeel van den schrijver tot rigtsnoer dient, en voor de waarheid waarvan geen zekere waarborg bestaat. Alleen een grondige kennis der taal, van de overleveringen en oude volksgezangen kan licht in deze duisternis geven, en mogelijk tot eenige klaarheid brengen, wat in den loop der tijden bij het volk zelf beneveld is geraakt en in hunne voorstelling verward is geworden. Ik meen toch als zeker te mogen aannemen, dat ook de Savoezen in vroegere tijden duidelijker voorstellingen van hunne godsdienst hebben gehad dan tegenwoordig, nu dienaangaande van lieverlede meer onverschilligheid is ontstaan.

De volgende aanteekeningen over de godsdienstige be-

grippen der Savoenezen bepalen zich dan ook bij eenige hoofdzaken, waarin betrekkelijk nog de meeste overeenstemming gevonden wordt

Als hoogste wezen wordt genoemd Dëo. Het kon zijn, zoo als dr. s. MÜLLER vermoedt, dat deze benaming van de Portugezen, die zich voor de Hollanders hier gevestigd hadden, overgenomen en dan van het portugesche Deos is ontleend. Zoo is ook te Koepang de chinesche tempel daar algemeen bekend onder den naam van „roemah (huis) Dëos.” Nogtans waarschijnlijk is dat vermoeden van dr. MÜLLER niet. Dit hoogste wezen beveelt over alles, laat zon en maan schijnen, gebiedt den bliksem en donder, geeft regen en wind, doet boomen en veldvruchten groeijen en beschikt over leven en dood. Zelf is Dëo daarbij niet regtstreeks werkzaam, maar eenige ondergeschikte hemelgeesten volvoeren zijne bevelen. Twee der voornaamsten zijn: Poe-lodo-liroe en Poe-lodo-raë, waarvan de eerste zijn' werkkring vindt in de bovengewesten, de ander meer op de aarde. Poe-lodo-liroe heeft weder onder zich Latia, die den donder en bliksem geleidt, benevens Oêli-hîä (of Oêli-siä) Hiä-hêjo (of Sia-sêjo), aan wie de regen en de wind zijn toevertrouwd. Bij langdurige droogte in den regentijd wordt hun wel eens een offer gebracht, bestaande in een zwart varken, een zwart schaap en eene zwarte kip. Bij het planten der veldvruchten, rijst, maïs, gierst, wordt de zegen van Poe-lodo-liroe en Poe-lodo-raë ingeroepen en hun ter eere een rood varken geslacht. Een weinig van het gekookte vleesch, vermengd met rijst, wordt in drie hoopjes verdeeld en hun als offer aangeboden. Men zegt, dat dit drievoudige offer tevens ter eere van Dëo, het opperste wezen, geschiedt.

Aan Poe-lodo-raë is ondergeschikt Maukia, de

god des oorlogs, wiens hulp wordt ingeroepen tot den strijd. Hem wordt een varken, schaap, kip of hond geofferd. De Savoenezen versmaden geenszins het eten van hondenvleesch, en dit is vooral onder de geringeren vrij algemeen in gebruik. In dit opzigt zijn dus, volgens Prof. c. c. BOCK, de Savoenezen de geringere standen in Europa in beschaving vooruit. Dr. BOCK zegt toch (in de 4^e uitgave van „Das Buch vom gesunden und kranken Menschen“, Hollandsche vertaling van Dr. N. B. DONKERSLOOT, 1^e dl. blz. 241) „dat geciviliseerde menschen het vleesch van paarden, konijnen, honden, katten, ratten, enz. zoo weinig als voedsel gebruiken, geleid door eenen onverstandigen, zich eigen gemaakten afkeer, en in plaats daarvan liever bij aardappelen verhungeren, pleit niet voor eene hooge mate van beschaving.” In de 8e oorspronkelijke uitgave, 1870, heb ik deze philippica niet aangetroffen.

Voorts worden genoemd Roêwé en Marga. Deze zouden eigenlijk een echtpaar zijn van de eerste voorouders der Savoenezen, dat vele nuttige voorschriften heeft nagelaten, ter bevordering van maatschappelijk welzijn, en dat, na hunnen dood, tot den rang van goden is verheven. Van hen zou ook afkomstig zijn het bevel om slechts ééne vrouw te nemen en het verbod van overspel.

Wie door een ongelukkig toeval om het leven komt, hetzij door moord of een' val uit den lontarpalm, wat bij het tappen van het lontarsap niet zelden gebeurt, wordt beschouwd als het ongenoegen van Roêwé op zich te hebben geladen. Zoo vindt men in de onmiddellijke nabijheid van de kampong te Seba een' offersteen aan Roêwé gewijd. Aan de boomtakken in de omgeving ziet men eenige kleedingstukken hangen, gedeeltelijk nog gaaf, gedeeltelijk vergaan, en voorts blader-

emmers benevens de gereedschappen, die bij het inzamelen van het lontarvocht benoodigd zijn. Alle deze voorwerpen zijn afkomstig van personen, die hunnen dood vonden door het nederstorten uit lontarboomen. Hunne kleederen en gereedschappen worden hier, Roêwé ten zoen, opgehangen, en, als zoodanig gewijd, is zelfs de aanraking van deze voorwerpen noodlottig. Zij blijven dan ook hangen tot ze geheel zijn vergaan. Tijdens mijn bezoek aan deze plaats hingen aan een' nabijzijnden boomtak de kleeding en gereedschappen van iemand, die weinige dagen te voren uit een' lontarboom was dood gevallen. Eenige heidensche Savoenezen, die ons vergezelden, hielden zich op een' eerbiedigen afstand, ten einde alle gevaar van aanraking met de aan Roêwé gewijde voorwerpen te vermijden. Eenige jonge lieden nochtans, die reeds gedoopt waren, wilden hier toonen, dat zij zich om dit bijgeloof volstrekt niet meer bekreunden. Zij eigenden zich niet alleen de nog bruikbare voorwerpen toe, maar vonden er ook, met jeugdigen moedwil, behagen in, om eenige hunner heidensche landgenooten te plagen en vrees aan te jagen, door den toeleg om dezen met die voorwerpen in aanraking te brengen. Deze bevreesde Savoenezen gingen daarop aan den loop, achtervolgd door de plaagzieke jongelieden, welk luidruchtig tooneel aanleiding gaf tot eene algemeene vrolijkheid.

Het booze beginsel in de wereld wordt vertegenwoordigd door Wângo, die zijn verblijf heeft in de lagere luchtgewesten, tusschen hemel en aarde. Hij is een booze geest, die tot kwaad verleidt en onheil brouwt. Men tracht zijne kwade bedoeling af te weren door een offer bestaande in eene jonge kip en wat rijst.

Aan Wângo ondergeschikt zijn Séö-âlli en Gâlarâë, die zich onder den grond ophouden, en daar de

lijken in de graven trachten te verslinden, alzoo hunnen vijandigen zin jegens de menschen nog na den dood van dezen openbarende.

Bovendien worden in de verschillende familiën de geesten der voorouders godsdienstig vereerd, en hun wordt een beduidende invloed op het lot hunner nakomelingen toegeschreven. Hoofdzakelijk bij ziekten wordt hunne hulp met offeranden ingeroepen.

Uit deze vereering der afgestorvenen blijkt reeds het geloof der Savoenezen aan een voortbestaan na den dood. Hiermede gaat gepaard een vaag begrip van vergelding, zoodat zij, die hier hunne medemenschen hebben gekweld en benadeeld, na den dood door Dëo en Poe-lôdo-lîroe naar een onaangenaam verblijf worden verwezen. Over het algemeen echter wordt het volgende leven beschouwd, als eene voortzetting van het tegenwoordige, in denzelfden stand en in dezelfde omstandigheden als waarin men hier verkeerde. De geest des afgestorvenen wordt verplaatst naar een ander eiland, vooral naar het eiland Soemba, waar hij zijne tuinen, boomen en vee weder terug vindt. De geest Amma-pîga-lâga is met het overvoeren belast. Deze overtocht kan nogtans niet eerder geschieden, dan nadat een doodenfeest, waarover straks nader, ter eere des afgestorvenen is aangerigt. Tot zoo lang blijft de ziel aan het strand van Savoe verwijlen. Is dit feest gevierd, dan brengt Amma-pîga-lâga zowel de ziel des gestorvenen als die van de geslagte paarden en karbouwen naar Soemba over, waar allen gezamenlijk herleven.

In de nabijheid der hoofdkampongs trekken de aandacht een grooter of kleiner aantal, blijkbaar door menschenhanden, dicht bij elkander geplaatste steenen van grooten omvang. Te Seba telde ik er vijftien, te

Moesara zeven en te **Timo** vier. Sommige dezer steenen, van ronden of ovalen vorm, hebben van zes tot acht voet in doorsnede, bij eene hoogte van drie tot vier voet. Onwillekeurig is de eerste gedachte bij het zien van deze enorme steenen, hoeveel kracht er wel is aangewend moeten worden om deze zware lichamen van elders, over een heuvelachtig terrein, naar hunne tegenwoordige standplaatsen te slepen. Zeker zijn daartoe duizenden handen werkzaam geweest. Zij liggen daar sedert onheugelijke tijden, en blijkbaar hebben ze door verwerking reeds beduidend in omvang verloren, terwijl enkelen door denzelfden invloed door midden gespleten zijn. De inlander beweert, dat deze gevaarten door bovennatuurlijke krachten daar ter plaatse zijn aangebracht. Aan de bovenzijde zijn deze steenen meer of minder plat. Zij zijn gewijd aan de verschillende hoogere en lagere godheden der Savoenezen, die hunne offers op deze steenen den goden aanbieden. Tegenwoordig is echter deze offerdienst tamelijk verwaarloosd en van weinig beteekenis. Toch zijn er, die de voorvaderlijke gewoonten blijven opvolgen. Zoo was er kortelings te **Seba** een offer gebracht, na een' brand, die een aantal huizen in den asch had gelegd, en dien men toeschreef aan het ongenoegen van den beschermgeest der kampong, die de plaats ontvloden was. Het offer, uit een paar kippen bestaande, moest nu dienen om den geest te verzoenen, en hem te bewegen tot de kampong terug te keeren. Schertsend vertoonde men mij een ruw geknutseld laddertje van ruim een Nederl. palm lengte, dat op den offersteen was geplaatst geweest, en waarmede men den beschermgeest het afdalen naar de aarde gemakkelijk had willen maken.

De godsdienstplegtigheden worden gewoonlijk verrigt door een persoon, die in het Savoeneesch den naam draagt

van Dëo-râë (1); in het maleisch noemt men hem hier toewan-tanah, d.i. „heer des lands.” In elk regentschap of rijkje is er één. De benaming van Dëo-raë pleit geenszins voor den portugieschen oorsprong van het woord Dëo, vergel. blz. 306. Voert de vorst of radja het gebied over de bevolking, het land wordt geacht aan de zorgen van den toewan-tanah te zijn toevertrouwd. Van daar dat hij bij droogte, ziekte of andere algemeene onheilen, den goden hunne offers brengt. Ofschoon ondergeschikt aan den radja wordt de Dëo-raë bij alle gewigtige zaken, door de hoofden geraadpleegd en heeft zijn gevoelen soms een' overwegenden invloed. Deze zelfde waardigheid bestaat ook bij de Rottinezen en Timorezen (Rottineesch: Dâë-lâma-toêwa; Timoreesch: Pâka-toêwa), en het is voor Europeanen nog niet geheel duidelijk, van waar de oorsprong dezer waardigheid is af te leiden, en hoe verre de invloed dier „heeren des lands” zich uitstrekt. Tegenover het europeesch bestuur stellen zij zich op den achtergrond; doch men beweert, dat zij bij onderlinge beraadslaging der hoofden, een' grooten invloed op de besluiten van dezen uitoefenen.

Enkele zeden en gewoonten.

Opmerking verdient, dat onder de Savoenezen alleen geoorloofd is het huwelijk met ééne vrouw, terwijl op de naburige eilanden de polygamie algemeen in zwang is. Echtscheiding is echter nog al gemakkelijk, en komt dan ook gansch niet zelden voor. Tot het aangaan van

---

(1) Râë, is zeker het zelfde woord dat bij VAN LIJNDEN (Natuurk. Tijdschr. v. N. I. Dl. II) raej, in sommige woordenlijsten rai geschreven wordt en land, aarde beteekent. Mag men welligt den bekenden timoreschen titel liorai met dit savoenesche deo râë vergelijken? G. K. N-

een huwelijk wordt alleen de toestemming der wederzijdsche ouders of familiebetrekkingen vereischt. Doch even als op Rotti en Timor, als trouwens bij zoo vele oudere en nieuwere volken, wordt ook hier door den man een zekere prijs voor zijne vrouw betaald. Bij de Timorezen en Rottinezen wordt deze prijs *bélies* genoemd, in het Savoeneesch: *wéllie*. Bij eerstgenoemde volken blijven de kinderen, wanneer geen *bélies* worden voldaan, het eigendom van de ouders of familie der vrouw, en kan de vader geene regten op zijne kinderen doen gelden; bij de Savoenezen vindt dit alleen plaats ten aanzien van het eerste en laatste kind, zoodat b.v. van drie kinderen één aan den vader behoort. Op Savoe worden de *bélies* ook niet aan de ouders, zoo als op Timor en Rotti, maar aan de broeders en zusters der vrouw voldaan. Voor minder gegoeden wordt het aangaan van een huwelijk, door de soms hooge eischen, bij de bepaling der *bélies*, nog al eens bemoeijelijkt. Bij huwelijken van voorname hoofden worden soms tot over de honderd buffels en eene hoeveelheid van zes of zeven nederlandsche oncen aan goud gevorderd, behalve andere artikelen van waarde.

De *bélies* onder deze volkstammen zijn dikwerf oorzaak van ernstige verwickelingen onderling, en baren niet zelden ook aan het bestuur moeilijkheden. Het Nederlandsch bestuur tracht deze, in het maatschappelijk belang, schadelijke gewoonte, waar het kan tegen te werken, doch is niet bij magte haar af te schaffen. Onder de christen inlanders verdwijnen de *bélies* van lieverlede, ofschoon sommigen, uit eigen belang, nog aan het aloude gebruik vasthouden. Tijdens de Heer B. resident van Timor was, sprak hij met een' christen inlander, een' Rottinees, in mijne tegenwoordigheid, over het afkeuringswaardige der *bélies*, in maatschappelijk

en christelijk opzigt, en noemde ze eene menschelijke verkeerdheid in strijd met Gods verordening, die EVA aan ADAM tot vrouw had gegeven, zonder béliés te nemen. „Wel zeker heeft ook ADAM béliés betaald” hernam de inlander glimlachend, en op de vraag welke dan, luidde het antwoord: „ADAM heeft er eene van zijne ribben voor moeten afstaan.”

Bij de Rottinezen worden de dooden in kisten begraven. Deze kisten worden gemaakt uit den stam van den lontarpalm. Deze palmsoort is van onderen vrij dik, en vermindert langzamerhand naar boven in omvang. Men neemt daarom, volgens de lengte van het lijk een stuk van het benedengedeelte van den stam, dat overeenkomt met den vorm van het menschelijk ligchaam, aan het voeteneind smaller, aan het bovendeel breeder. Een deksel wordt ter behoorlijke hoogte afgekapt, en voorts het overige deel uitgehold, door verwijdering van het merg, dat, even als bij alle palmsoorten, vrij zacht is, en alzoo wordt de noodige ruimte verkregen tot berging van het lijk. Bij de Savoenezen daarentegen mogen geene kisten worden gebruikt. De lontarpalm, die op Rottie in grooten overvloed voorkomt, is op Savoe te zeer voor de behoeften der levenden benoodigd, dan dat men dien, ten behoeve der dooden, kan aanwenden. Het lijk wordt, overeenkomstig den stand en het vermogen van den overledene, in een geringer of aanzienlijker getal kains of inlandsche kleedingstukken gewikkeld, en in liggende houding begraven. Eene uitzondering op deze wijze van ter aarde bestellen maakt de Dëo-râë. Deze wordt in eene zittende houding begraven. Zijne ter aardebestelling geschiedt ook op eenigszins geheimzinnige wijze, onmiddellijk na het overlijden, terwijl toeschouwers bij de begravenis worden geweerd.

Bij de hoofden en meer gegooden wordt soms eene zeer beduidende waarde aan kleedingstukken en gouden sieraden mede in het graf gegeven, waarvan men geloofst, dat deze voorwerpen den overledene in zijnen toekomstigen staat van dienst zullen zijn. Men beweert, dat op deze wijze, sedert eeuwen, een schat van goud in den grond van Savoe geborgen is. In vroegere tijden werden bij deze gelegenheid, en tot het zelfde doel, ook wel slaven van den overledene gedood.

Korter of langer tijd na het overlijden, naar gelang men met de noodige aanstalten gereed is kunnen komen, wordt een lijkfeest gevierd, waarvan de omvang en de duur overeenkomt met den rang des overledenen. Bij de aanzienlijken duurt dit feest negen of tien dagen, gedurende welken tijd een groot getal buffels, varkens en enkele paarden worden geslagt, op wier vleesch de talrijke gasten ruim worden onthaald. Eerst dan kan de geest des overledenen, zoo als bereids is vermeld, tot de plaats zijner bestemming geraken, waarheen hem dan tevens de zielen der geslagte dieren volgen.

Te Timo woonde ik ten deele het lijkfeest bij van den vorigen radja, die aan de pokken overleden was. In de ruime woning staat in het midden een stoel geplaatst, belegd met fijne inlandsche kain's of kleedingstukken. Op dezen zetel wordt de overledene verondersteld te zitten, zoo als hij nog in leven en bij het genot zijner volle gezondheid was. Rondom zitten zijne familiebetrekkingen en onderhoorigen. In zijne onmiddellijke nabijheid zijn de gouden en zilveren sieraden, hem behoorende, benevens eene menigte kostbare kleedingstukken opgehangen. Zoo wordt de overledene gedacht zich in het gezigt zijner schatten, familiebetrekkingen en onderhoorigen te verlustigen, als in de dagen van weleer. Thans

treedt eene vrouwelijke bediende naar den zetel, en biedt den vorst eene verkwikking aan. Maar ziet, de verkwikking wordt niet aangenomen; te vergeefs is ook de herhaalde aanbieding: de vorst is niet meer in het land der levenden! Een luid en algemeen klaaggeschrei vervangt de gespannen stilte, en als in wanhoop ijlen sommigen naar het smallere einde van de langwerpige op palen gebouwde woning, schoppen daar, als in radeloosheid, tegen de wanden, die nu, na te voren daartoe opzettelijk reeds te zijn losgemaakt, krakend naar beneden storten. Immers de dood van den heer des huizes brengt zijne woning als in een' ontredderden toestand! Dit is de aanvang van het treurfeest. Nacht en dag worden nu, bij tusschenpoozen, de weeklagten gehoord van een aantal vrouwen, die gedurende het feest in de woning blijven vertoeven, terwijl daar buiten, bijna onophoudelijk, door komende en gaande gasten op metalen bekkens (gongs) wordt geslagen. Maaltijden en gongspel blijft nu ten einde toe de hoofdzak van het feest.

De Savoenees is goedhartig van aard, en, vooral bij eenige ontwikkeling, vrijmoedig in den omgang, ook met Europeanen. Zware misdrijven van moord of roof komen betrekkelijk zeldzaam voor, uitgezonderd veediefstal, waartoe de gelegenheid zich dan ook zoo gemakkelijk aanbiedt. Als gewoonlijk onder volken, die op een' kinderlijken trap van ontwikkeling staan, is ook bij de Savoenezen waarheidsliefde geenszins als hunne deugd te roemen. Liegen kunnen ze op verregaande wijze, als ze meenen dat hun belang dit medebrengt. Overigens zijn ze opgeruimd van geest, en als eene bijzondere eigenschap kan hunne zanglustigheid worden aangemerkt. Zoowel in de kroon der palmen, waar hij zijn' nectar inzamelt, als bij den arbeid in zijne tuinen; in zijne woning en op den

weg, door oud en door jong, bij dag en bij nacht: allerwege en ten allen tijde kan men den Savoenees zijnen zang hooren aanheffen.

Een geliefkoosd volksspel is het pêdôä. Hierbij scharen mannen en vrouwen, knapen en meisjes zich in eenen kring, waarbij ieder de handen, met uitgestrekte armen, op de schouders van zijn' nevenman, ter rechter- en linkerzijde, laat rusten, zoodat de kring van boven wel gesloten is, doch overigens tusschen de personen eene kleine ruimte open blijft. Op de voeten is een van bladeren gevlochten mandje of zakje vastgehecht, dat voor de helft met kleine steentjes of inlandsche groene erwten (katjang) is gevuld. Een voorganger begint den zang, waarbij de overigen telkens in koor invallen. Inmiddels draait de kring zeer langzaam rond, terwijl men de maat slaat, door het gelijktijdig en regelmatig stampen met de voeten, waarbij de steentjes of erwten een dof doch hoorbaar geluid geven in de drooge bladerzakjes. Allengs wordt de zang vlugger, en in gelijke mate versnelt zich het draaijen van den kring en het stampen der voeten. Eindelijk geschiedt een en ander met zooveel spoed en inspanning, dat men ten slotte van vermoeidheid eindigt. Evenwel, na kleine pooze rustens, begint men op nieuw, en zet dit spel alzoo voort, tot men eerst met middernacht huiswaarts keert. Dit vermaak wordt namelijk bij maneschijn genoten, bij en kort vóór en ná volle maan. Geen maan verspreidt, bij droog weder, haar zacht en helder licht over Savoe, of ook elders waar Savoenezen wonen, zonder dat men zich op verschillende plaatsen in het pêdôä verlustigt. Het is voldoende wanneer slechts enkelen een' aanvang maken, weldra stroomen de danslustigen van alle kanten toe. Geen spijs of drank wordt bij het spel genuttigd, en

onbehoorlijkheden vinden er hoogst zelden bij plaats.

Is het *pédôâ* aan geen' tijd des jaars gebonden, anders is dit gelegen met sommige andere spelen, die alleen op vastgestelde tijden geschieden. Zoo het *pépáhi*, een krijgsspel en dus alleen door mannen uitgevoerd, dat éénmaal 's jaars, kort voor den aanvang van den regentijd, plaats vindt. Het speelt mij, dat ik van dit spel, of liever spiegelgevecht geen ooggetuige kon zijn. Het zou te *Leba* plaats hebben eenige weinige dagen na mijn bestemd vertrek. Doch ik was aan de scheepsgelegenheid gebonden, en kon mijn vertrek niet uitstellen. Ik moest er mij nu mede vergenoegen, dat ik mij, op de plaats zelve, de bijzonderheden van dit spiegelgevecht liet aanduiden.

Op een heuvelachtig en met steenen bezaaid terrein, scheidt zich de mannelijke bevolking, op eenigen afstand van elkander, in twee partijen. Het hoofd is gedekt met een' stevigen hoed van buffelhuid en de linkerhand houdt een schild van dezelfde stof, langwerpig of rond van vorm. Reeds is een paar dagen te voren, door den *Dëo-râë*, een offer gebragt aan *Munkîa*, den god des oorlogs, en nu de strijders gereed tegenover elkander staan, geeft hij, door een paar slagen op eene groote trom, het teeken tot den aanval. De strijd bestaat in het werpen met steenen, die men ter plaatse slechts voor het opnemen heeft, en het doel van den strijd om de tegenpartij op de vlugt te drijven. De krijgskunst bestaat in de vlugheid en juistheid in het werpen der steenen, en de handigheid en geoefendheid in zichzelven te dekken met de onophoudelijke bewegingen van het schild, daarbij trachtende verwarring onder de tegenpartij te brengen, en deze van hare plaats te verdrijven. Een digte steenregen daalt op de hoofdbedekking en de

schilden der strijdenden neder, waarvan elke partij zich dicht aaneengesloten tracht te houden. Ligte verwondingen zijn bij deze gelegenheden niet zeldzaam, en zware komen ook nu en dan voor. En gelukt het aan de eene partij de andere op de vlugt te jagen, dan weergalmt de lucht van het gejuich der overwinnenden en het woelig tooneel eindigt met een algemeen gejoel en geschater der menigte.

De oorlogen in 't klein, die in vroegeren tijd, onder de Savoenezen wel eens voorkwamen, werden vooral gevoerd door het werpen met steenen. Dit is insgelijks het geval in de hoogere en steenachtige streken van Toratéja op Zuid-celebes. Gedurende mijn verblijf aldaar, omstreeks 1854 of 1855, werd in de bergstreken van Toratéja, nabij de Bonthainsche grenzen een geschil tusschen een paar Karaëng's beslecht door een' strijd, met steenen gevoerd, en waarbij een aantal doodelijk gewonden van het slagveld werd weggedragen. Later is Toratéja bij de gouvernementslanden ingelijfd.

Ook het *pétâli-mâno* of hanenvechten geschiedt alleen gedurende enkele dagen des jaars. Dit hanenvechten is op Savoe niet met die nadeelen verbonden als veelal elders in Nederlandsch-indië, waar den hanen lange scherpe mesjes (*tâdji*) aan de pooten worden gehecht en aanzienlijke sommen in weddenschap verspeeld. Daar is dit wreedaardig spel, op die wijze, een bron van veel kwaads. Hier laat men de hanen gewoonlijk met hunne natuurlijke sporen vechten, en de haan, die daarbij het onderspit delft, wordt het eigendom van den eigenaar van den overwinnenden haan. Meerder voordeel of schade is aan dit spel niet verbonden.

Péhêré-djâra is een algemeene wedren met paarden, waarbij echter geene andere bedoeling bestaat, dan de vlugheid en geoefendheid der paarden te doen blijken.

Ten slotte kan nog genoemd worden een worstelstrijd van jonge lieden, *pélôerae* geheten. Hierbij plaatsen zich een aantal jongelingen tegenover elkander, hebbende alleen het middellijf bedekt; elk grijpt zijne tegenpartij aan, en tracht die door krachtsinspanning en behendige wendingen tegen den grond te werpen, en alzoo de overwinning te verkrijgen.

Onder de gewoonten der Savoenezen verdient nog vermelding een gebruik, waarover ik elders reeds met een woord gesproken heb, (XVe dl. van dit Tijdschrift blz. 106), namelijk de *besnijdenis*. Zij hebben deze gemeen met de Rottinezen, Soembanezen en Timorezen en mogelijk met nog andere volkstammen van dezen archipel. Het blijkt meer en meer, dat dit gebruik van zoo overouden oorsprong, bij veel meer volken in warme luchtstreken wordt aangetroffen, dan men vroeger wel vermoedde. In Afrika wordt de *besnijdenis* gevonden niet alleen bij de abyssinische Christenen, maar ook bij heidensche volkstammen, bij wie men aan geene indrukken van het Mohammedanisme denken kan. (Vergel. „Bijbelsch woordenboek voor het christelijk gezin,” op het art. „Besnijdenis”). In de door J. D. PASTEUR in 't Hollandsch vertaalde „Reizen rondom de wereld, door JAMES COOK”, komt in het X^e dl. blz. 251 eene mededeeling voor omtrent de *besnijdenis*, en de wijze waarop zij geschiedt, of althans geschiedde, op het eiland Otaheite in de zuidzee. In substantie komt dit berigt hierop neder: Een houtje (een stukje gespleten bamboes) wordt aan de bovenzijde onder het *praeputium* gestoken, dit met eene snede in de lengte door midden gedeeld en voorts de gescheiden deelen naar achteren geschoven, waar zij met de huid vergroeijen. Geheel op dezelfde wijze vindt de *besnijdenis* hier plaats, en wel op den ouderdom van om-

streeks 14 of 15 jaren. De Heer G. K. NIEMANN zegt in zijne „Inleiding tot de kennis van den Islam” blz. 474: „Het gevoelen, dat de besnijdenis, als een oud Polynesisch gebruik, reeds vóór den Islam hier en daar in den (Indischen) archipel zou bestaan hebben, heeft niet veel waarschijnlijk.” Het boven medegedeelde bewijst echter de zekerheid. (1) Dezelfde schrijver meent ook, t. a. p., dat tegen de waarschijnlijkheid pleit het gebruik van het arabisch woord *sonnat* in den zin van besnijdenis, waarin het niet alleen in het Javaansch, maar ook in vele andere talen van den archipel voorkomt. Hierbij zij opgemerkt, dat de volksstammen van den Timorschen archipel een eigen woord voor die kunstbewerking gebruiken. In het Savoeneesch heet dit „*bakka*”. De Heer N. zegt, op blz. 473, dat de besnijdenis van jongens in het Javaansch genoemd wordt *tëtaq*. Indien dit woord dezelfde beteekenis heeft als het maleische *tëtaq*, dan zou de beteekenis van de javaansche uitdrukking niet zoo veel verschillen van het savoenesche *bákka*:

---

(1) Omtrent het hier gezegde merk ik op: 1. dat ik in de aangehaalde passage alleen over den Indischen archipel spreek. Dat eene soort van besnijdenis in zwang is bij verschillende heidensche volken, die met geen Mohammedanen in aanraking zijn geweest, weet men sedert lang en wat (sommige eilanden van) Polynesie betreft, is het in die passage aangeduid. 2. Toen ik mijne Inleiding tot de kennis van den Islam schreef, die in 1861 verschenen is, kon ik nog uit geen enkel geschrift weten, dat de besnijdenis op Timor, Rotti, Soemba en Savoe in gebruik is. De Heer PREYSS had toen wel is waar reeds omtrent de heidensche bevolking van Midden-Flores berigt, dat eene soort van besnijdenis bij hen gebruikelijk was, doch deze mededeeling omtrent eene overigens zoo bijzonder weinig bekende streek kon hier zoo goed als niets bewijzen. Het thans door D. medegedeelde en andere, sedert bekend gewordenen feiten maken het, zoo niet zeker, toch zeer waarschijnlijk, dat zij ook hier en daar in Nederl. indië als een oorspronkelijk heidensch gebruik is te beschouwen en juist niet door invloed van den Islam in genoemde streken in praktijk is gekomen.

kloven, spijten, en dat mede gebezigd wordt van het kloven van hout. Zoo b.v. bākka ājoe: hout kloven. Voor de bedoelde kunstbewerking wordt gezegd „bākka wōeta”. Er heeft bij deze gelegenheid geenerlei vertooning plaats, zoo als een enkele van Otaheite wordt medegedeeld. De zaak geschiedt onopgemerkt, en wordt verrigt door elk, die er eenige bedrevenheid in heeft verkregen. De handeling heeft ook geene verwantschap met de godsdienst, en is alleen, even als ook van Otaheite wordt opgemerkt, een maatregel van zindelijkheid. Deze bedoeling verklaart en wettigt het gebruik voldoende. Daaruit laat zich evenzeer de algemeenheid verklaren. Men kan dan ook instemmen met het oordeel van den hoogleeraar H. MUNTINGHE in zijn uitnemend werk „Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel” (IIIe dl. blz. 182 der Aanmerkingen, eerste uitgaaf): „Het nut der besnijdenis, ter bevordering van de reinheid van dat gedeelte des ligchaams, moet zeker zeer in het oogloopend zijn bij die volken, bij welke dezelve in gebruik is: immers dit schijnt de eenige reden te zijn, waarom zij zoo algemeen kon worden bij onderscheidene volken, die geen de minste onderlinge gemeenschap met elkander hebben.”

Kleeding en woning.

De oorspronkelijke kleeding der Savoenezen bestaat uit katoenen stoffen van eigen weefsel, en alleen in het patroon der bloemen verschillende van die der Rottinezen. De mannen hebben zoodanig dock ter lengte van ruim twee meter en ter breedte van ongeveer twaalf decimeter, aan de beide uiteinden van franjes voorzien, om het middel geslagen en tot aan de knieën afhangende, terwijl een gelijk kleedingstuk over de schouders wordt geworpen,

de borst bloot latende. Deze stoffen zijn sterk en duurzaam. Die van fijnere bewerking kosten eene waarde van 15 tot 20 gulden het stuk. Bij de vrouwen is het onderste kleedingstuk tot een' naauwen langen rok of sarong te zamen gevoegd, die tot op de voeten afhangt, om het middel is vastgehecht, en opwaarts tot boven de borsten reikt. Vele mannen hebben het hoofd met een' bonten doek van europeesch fabrikaat bedekt, die van Randjoewa immer van witte kleur; de vrouwen dragen het hoofd bloot, het haar, van voren met eene scheiding in het midden, en van achteren in een knot of wrong met zorg opgemaakt. Die haarscheiding van voren is een kenmerk van de savoenesche vrouwen, daar zij bij de andere volkstammen op de naburige eilanden niet aange troffen wordt, en die haar ook een aangener en beschaafder voorkomen geeft. Ook munten de savoenesche vrouwen in zindelijkheid uit. Voorts versieren bij de gegoeden gouden ringen de ooren, en gouden ketenen en platen hals en borst, en bovendien snoeren van eene soort van koralen van geelachtige en bruine kleur, voor Europeanen van geen waarde, maar hooggeschat, en de fijnste soorten tegen goud opgewogen, onder alle de volkstammen van den Timorschen archipel. De berkomst dezer koralen schuilt in het duister. In een lang verleden zijn ze van elders aangebracht, van waar weet niemand te zeggen. Sommige Europeanen gissen van Japan, daar voor de komst der Europeanen, gelijk van elders bekend is, japsche vaartuigen in de Molukken ten handel kwamen. Anderen vermoeden van Venetië, dat, tot een paar eeuwen geleden, belangrijken handel in allerlei soorten van koralen dreef, en van waar zij, bij de eerste bezoeken der Portugezen, herwaarts zouden zijn gebracht. Dit blijven echter louter gissingen. Europesche hande-

laars hebben er hun voordeel in gezocht, deze koralen in Europa te laten namaken en ze voor echte hier te verkoopen. Het geoeffend oog van den inlander wist echter terstond de valsche koralen van de echte te onderscheiden. Men denke aan de hooggeschatte tampajangs of oude, verglaasde aarden potten der Dajakkers op Bornëo.

Europesche katoenen stoffen zijn van lieverlede al tamelijk algemeen geworden onder de Savoenezen, en vele mannen dragen baadjes, en vele vrouwen sarongs en kabaijen van europesche chits. Bij velen ook bestaat eene zucht tot navolging van de europesche kleederdragt, met name bij dat gedeelte van de mannelijke bevolking, dat onlangs tot het Christendom is overgegaan. Ofschoon ik mij altijd verklaard heb tegen die europesche navolging, bij de inlandsche Christenen in het algemeen, zoo moet toch worden erkend, dat de leden der voornamere familiën zich zeer goed in die kleeding voordoen. Meer dan eenige andere volksstam in dezen archipel nadert de savoenesche type tot de europesche, en menig volbloed Savonees in europesche kleeding, zou door een' vreemdeling stellig voor een' europeschen afstammeling (inlandsch kind) worden aangezien. Verscheidene der voornamere christenvrouwen, die zich kleeden met sarong en kabaija, zag ik gebruik maken van zijden parasols, paarsch, blaauw, groen van kleur.

Ik herinner mij onlangs ergens gelezen te hebben van de verhandeling eens duitschen geleerde, ik meen GEIGER, over den onontwikkelden kleurenzin bij de oude volken, die blaauw en groen zwart noemen. Dit schijnt bij volken, die op een' lageren trap van ontwikkeling staan en de kleuren niet zoo fijn onderscheiden, overigens vrij algemeen. Ook hier noemt de inlander, ook de Timorees

en Rottinees, blaauw, zwart en men kent zelfs geen woord voor hetgeen wij blaauw noemen. In de woordenlijst gevoegd achter het werk van dr. s. MÜLLER, (waarin veel foutiefs), wordt âwoe opgegeven als beteekenende blaauw in het Savoeneesch. Dit is onnaauwkeurig. Awoe is in het Savoeneesch het Maleische âboe: asch, en van daar aschkleurig; djâra âwoe: een graauwe schimmel. Voor lichtgroen heeft men mengârroe, doch donkergroen wordt zwart genoemd. Wanneer het rijstgewas tot zekere hoogte is opgeschoten en zijne lichtgroene kleur verloren heeft, zegt de inlander hier algemeen, ook in 't Maleisch, als een gunstig teeken, dat het gewas „zwart is voor het oog.” Het maleische woord biroe (blaauw) wordt niet gebruikt. Deze opmerking in het voorbijgaan.

In den bouw en de hoedanigheid der woningen van voornameren en geringeren bestaat natuurlijk, als overal elders, groot verschil. De woningen der meer gegoeden zijn hecht en stevig van bouw en met zorg afgewerkt. De lontarpalm levert alle benoodigde bouwstoffen tot het huis. Deze palm groeit zeer langzaam tot eene hoogte van 80 of 90 voet, en bereikt een' ouderdom van tot over de honderd jaren. Naarmate van den ouderdom, neemt de buitenste omtrek van den boom in digtheid en vastheid toe, wordt zwart van kleur en is in hardheid en duurzaamheid aan ijzerhout gelijk. In den grond echter houdt het minder lang. Dat buitenste gedeelte van den boom wordt gespleten tot sparren, stijlen en smalle planken, waarvan het splinterige hout, zooveel nodig, glad en gaaf wordt gekapt. De Savoenezen bezitten eene bijzondere bedrevenheid in de bewerking van deze houtsoort.

De huizen zijn van langwerpig vierkanten vorm, en staan op palen, zoodat de vloer van vier tot vijf of zes

voet boven den grond is verheven. Wanneer de ruimte beneden hoog genoeg is, zijn daar, op den beganen grond, zitplaatsen aangebracht, die breed genoeg zijn om tevens tot slaapplaatsen te dienen. Het bovendeel der woning, waarin ter hoogte van zes of zeven voet, eene zoldering is gemaakt, bestaat uit eene aanzienlijke ruimte, waarvan, ten dienste van den heer en de vrouw des huizes, een gedeelte is afgeschoten tot eene kamer, welke, als men het huis langs den trap binnen treedt, altijd aan de linkerzijde is. De kinderen en anderen, tot het huisgezin behorende, vinden hunne slaapplaatsen in het ruimere vertrek, en de overigen, bedienden of onderhoorigen, beneden. De dakbedekking bestaat uit het blad van den lontarpalm, waarvan men beweert, als de dekking met zorg is geschied, dat zij wel twintig jaren en langer duren kan. De stookplaats of keuken is gewoonlijk buiten 's huis.

Het huis van den overleden radja van Timo is bijzonder groot, 63 voet lang en 20 voet breed. De opgave van COOK, bij dr. MULLER vermeld, dat sommige huizen wel vierhonderd voet lang zijn, is foutief. Ook het huis van den radja van Seba is een ruim en hecht gebouw, op europesche wijze gemeubeld met tafels en stoelen, ledikanten en rustbanken, spiegels en schilderijen. In de gewone savoenesche woningen is anders niet veel huisraad te aanschouwen, behalve een aantal van lontarblad gevlochten manden, bennen, matten en dozen. Europesche borden, kommen en glazen komen nog al vrij algemeen voor.

Handel en nijverheid.

Ofschoon de Savoenees ijveriger van aard is dan de Timorees, zoo staat hij in dit opzicht toch weder beneden

den Javaan. Het eiland levert het noodige voor zijn levensonderhoud vrij gemakkelijk op, en geene overbevolking maakt het verkrijgen daarvan bezwaarlijk; de behoeften zijn weinige en de prikkel tot werkzaamheid derhalve niet scherp.

Uitgevoerd worden paarden naar Java, en soms naar Mauritius, tabak en stroop naar Timor; ingevoerd: onbewerkt katoen en pinangnoten van Timor en Boeton, en voorts van Koepang europesche lijuwaden, ijzerwerk en eenige kramerijen. Zout wordt op Savoe zelf verkregen, door verdamping van het zeewater, dat men in mandjes, van de bloemschede van den pinangboom vervaardigd, aan den invloed van de zonnehitte blootstelt. Potten en pannen worden van eene op het eiland voorkomende roode klei, voor eigen gebruik in genoegzame hoeveelheid, vervaardigd. De verkoop van tabak, en vooral van paarden, brengt voordeelen aan, die vooral zichtbaar zijn in de gouden sieraden, allerwege, maar vooral bij de hoofden in menigte ten toon gespreid.

Dewijl het eiland Savoe oostelijk van Koepang ligt, is de communicatie met kleinere zeilvaartuigen aan de gewone bezwaren van de moesons onderhevig. In den oostmoeson kon de overtocht naar Savoe, bij goeden wind, binnen de 24 uren geschieden, doch daarentegen die naar Koepang vijf of zes dagen, en niet zelden langer, vereischen. In den westmoeson is dit omgekeerd, terwijl bovendien in dit jaargetijde, door het onstuimige weder, de gemeenschap soms twee of drie maanden kan zijn gestremd. Gedurende den oostmoeson biedt Seba, daarentegen in den westmoeson Timo eene veilige reede aan. Sommige hoofden op Savoe zijn in het bezit van prauwen, groot genoeg voor de reis naar Timor. In het gunstige jaargetijde gaat mede, om de een of twee

maanden, eene van de gouvernements gewapende booten, te Koepang in station, naar Savoe en de andere eilanden dezer residentie, om brieven, gelden en goederen over te voeren, van welke gelegenheid dan tevens, door enkele passagiers kan worden gebruik gemaakt.

Inlandsche school.

Een tiental jaren geleden kwam, op verzoek van den vorigen radja van Seba, eerst op kosten der bevolking, later voor rekening van het Gouvernement, eene inland-school in de hoofdkampong van dat regentschap tot stand. Ten tijde der Oostindische compagnie had reeds eene school te Seba bestaan, doch deze is later weder te niet gegaan. Cook spreekt ook in zijne reisbeschrijving van een' schoolmeester te Seba. Dit kan iemand van Koepang zijn geweest, die aan de kinderen van den posthouder en enkele anderen, eenig onderrigt heeft gegeven, zoo als dit nog wel eens op deze eilanden voorkomt. Dezelfde reiziger spreekt ook van eenige duizenden inlandsche Christenen op Savoe, wat zonder twijfel op een misverstand berust. In het kerkelijk archief te Koepang is aanwezig eene nominative lijst van al de Christenen, europesche en inlandsche, die aan het einde der vorige eeuw in deze residentie gevonden werden. Van Savoe komen daar slechts een paar namen van europesche afstammelingen in voor. Uit dat zelfde archief blijkt ook, dat de laatste predikant, die tot een kerkelijk bezoek naar Timor overkwam, namelijk FREDERIK LODEWIJK MULLER, ten jare 1802, mede eene dienstreis volbracht naar Rotti, doch niet naar Savoe is geweest. Cook bezocht dit eiland in 1772, en binnen een kwart eeuw zullen die duizenden Christenen, ik meen dat hij er 6000 opgeeft, toch wel niet spoorloos verdwenen zijn. Bij een kort bezoek en

onbekendheid met de taal, laat zich zulk een misverstand wel verklaren. Zoo betuigt de beroemde zeeman ook zijne bewondering over de kieschheid, waarmede de Savoenezen „de altaren aan Cloëcina gewijd”, als bij geen ander bekend volk, wisten te verbergen. Immers gedurende een verblijf van ettelijke dagen aan den wal, had men die altaren niet kunnen ontdekken. Men wete echter, dat op Savoe, in dit opzigt, de bloote grond ten altaar dient, en blaffend en knorrend gedierte weldra de sporen der offeranden hebben uitgewischt.

De thans bestaande school te Seba heeft nog weinig nuts ten dienste der savoenesche jeugd opgeleverd, dewijl geen der drie onderwijzers, die sedert de oprigting aan haar hoofd stonden, de savoenesche taal verstond. En toch is de kennis dezer taal een onmisbaar vereischte voor een' onderwijzer op Savoe, waar de bekendheid met het Maleisch over het algemeen nog zeer gering is. Door den inspecteur van het inlandsch onderwijs werd daarom voorgesteld, een jong mensch van Savoe te Koepang, zoo veel doenlijk, tot onderwijzer te bekwamen en deze later den tegenwoordigen ambonschen onderwijzer te doen vervangen.

Te Moesara heeft de radja in het vorige jaar eene school opgericht voor eigen rekening, of liever op kosten der bevolking. Er is daar een voldoende schoollocaal en eene geschikte meesterswoning. Ik vond er 32 leerlingen, allen jongens, gezeten aan vier schooltafels, bestaande elk uit eene plank van ruim een voet breed, en rustende op een paar ruwe schragen. Het onderwijs ging hier veel beter dan te Seba. Het werd gegeven door een jong mensch, die zich tijdelijk voor de betrekking van onderwijzer had beschikbaar gesteld, en volkomen te huis was in de savoenesche taal. Eigenlijk is hij een Soem-

banees, een zoon van een inlandsch hoofd op Soemba, doch van zijne jeugd af bij den radja van Seba aan huis geweest. Te Koepang had hij Maleisch geleerd, en ook van mij eenig onderrigt genoten. Hij is iemand van goeden aanleg, goed geheugen, gemoedelijken aard en van veel lust tot onderzoek. Er was in de school eene voldoende hoeveelheid maleische leerboekjes voor eerstbeginnenden. Ik gaf den onderwijzer den raad den schooltijd niet te lang te rekken, veel met de kinderen te spreken, hun te vertellen, hunne opmerkzaamheid op allerlei zaken en voorwerpen te vestigen, hen met allerlei aangenaam en nuttig bezig te houden, en het leeren van 't Maleisch als nevenzaak te behandelen. Ook de radja van Timo wenschte eene school te hebben en had reeds een gebouw, dat daartoe dienen kon, in de hoofdkamping laten oprigten.

Aan vatbaarheid ontbreekt het der javaansche jeugd evenmin als der rottinesche, en beide volkstammen kunnen in dit opzigt gelijk worden gesteld. Het blijft nogtans eene vraag van overwegend gewigt, ten aanzien van het inlandsch onderwijs, hoedanig dat onderwijs moet worden aangelegd, om het te doen beantwoorden aan de behoeften der inlandsche maatschappij. Lezen, schrijven, rekenen zijn een eerste en onmisbaar vereischte in de tegenwoordige europesche zamenleving, en den prikkel tot werkzaamheid kan men daar overlaten aan den onwederstaanbaren drang der behoefte. Hier komt mij voor den geest, het gezegde van een' javaanschen regent: „Wanneer de Heere God ijs op Java gaf, zou het hier aan vrije arbeiders niet ontbreken”. Men kan echter niet zeggen, dat lezen, schrijven, cijferen de allereerste en algemeene behoefte is bij eene inlandsche maatschappij, die nog op lagen trap van ontwikkeling

staat. Veeleer dient zulk een volk eerst te worden geleid tot eene hoogte, waarop de genoemde kundigheden het tot eene behoefte worden. Hieraan moet het onderwijs dienstbaar worden gemaakt, en daartoe behoort het te worden ingerigt. (1)

Krachtens art. 4 van het koninklijk besluit van den 3^{en} Mei 1871, n°. 17, houdende vaststelling der grondslagen, waarop het onderwijs van gouvernementswege aan de inlandsche bevolking gegeven, zal zijn gevestigd, is alle godsdienstig onderwijs op de gouvernements inlandsche scholen verboden, doch kunnen de schoollocalen, buiten de schooluren, beschikbaar worden gesteld voor het geven van onderwijs in de godsdienst.

Dien ten gevolge werd ook in deze residentie, op eene aanschrijving van den Directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, het onderwijs in de godsdienst op de gouvernementscholen, gedurende den schooltijd afgeschaft.

Wanneer het nu hierbij bleef, dan zou men daarmêe vrede kunnen nemen, en het eigenlijk onderwijs in de godsdienst daar waar het behoort, aan de kerk, kunnen overlaten. Maar wanneer men nu ook het voornemen, om de bij deze scholen aanwezige leermiddelen, zoo spoedig mogelijk, door andere te vervangen, zoo ver wil uitstrekken, dat niet alleen de Bijbelsche geschiedenis van de school wordt verbannen, maar ook zelfs die leesboekjes geweerd, waarin op enkele plaatsen iets van de Bijbelsche geschiedenis, of soms iets positief christelijks

---

(1) Moge deze opmerking ter harte genomen worden! Zij geldt eene fout, die zelfs maar al te zeer in onze scholen heerscht. Lezen, schrijven, rekenen zijn voortreffelijke leervakken, overal waar de rijpere jeugd en de volwassenen gelegenheid en lust hebben, om er gebruik van te maken, en waar boeken voor het volk gevonden worden. Waar dit niet zoo is, moet de school op andere wijze dienstig gemaakt worden aan de ontwikkeling van den geest en de vorming van het karakter. J. C. N.

voorkomt, dan zou ik meenen, dat dit geen verstandige en oordeelkundige toepassing van het koninklijk besluit kan worden genoemd.

Buiten de hoofdplaats Koepang vindt men op alle plaatsen, waar gouvernements inlandsche scholen in deze residentie bestaan, zoo min op Timor, als op Rotti en Savoe, eene mohammedaansche bevolking. De bevolking bestaat daar overal uitsluitend uit heidenen en een zeker aantal protestantsche Christenen. Bij de heidensche bevolking bestaat geenerlei vijandschap tegen het Christendom. Integendeel, men erkent volgaarne de meerderheid van het Christendom. Geene moeite zou het kosten om de heidenen bij duizenden te doopen, indien het alleen hierom te doen ware. Men denke aan den overgang tot het Christendom onlangs, zij het ook meerendeels eene uitwendige, van zoovele Savoenezen, nu tot een getal van 250 geklommen, waaronder meest alle de voornamste hoofden van het eiland. Eenigen tijd geleden bezocht ik de gouvernementsschool te Baun, in het timoresche rijkje Amarassie. De radja verzocht mij toen, alle de scholieren, die daar tegenwoordig waren, bij deze gelegenheid maar te doopen en Christenen te maken. Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat ik aan dat verzoek niet voldeed, doch ik maak er alleen melding van, om te doen zien, dat men geenszins behoeft te vreezen, de heidenen hier door iets positief christelijks te zullen kwetsen.

Op de Gouvernements lagere scholen voor Europeanen en daarmede gelijkgestelden, worden thans ook inlanders en Chinezen toegelaten. Zal men nu op deze scholen gaan verbieden alles, wat met den Islam strijdt, en den Mohammedaan kan ergeren, niet alleen, maar ook evenzeer de leerboekjes, waarin van den éénen God, den

Schepper en Bestuurder van alles, en het ijdele van afgoderij en bijgeloof gewaagd wordt, en den Chincees aanstoot geven kan? Indien men consequent wil handelen, zal men daartoe moeten besluiten. Immers ook afgoderij en bijgeloof moeten worden ontzien en geëerbiedigd. Stelt men de school ook voor den Chincees open, dan heeft deze even veel regt, als de Jood en de Mohammedaan, te vorderen dat, volgens art. 19 van het Reglement op het lager onderwijs voor Europeanen, enz. in Nederlandsch-indië, zijne „godsdienstige begrippen” daar geen’ aanstoot lijden. Doch, als reeds werd gezegd, van aanstoot of ergernis, door een onderwijs in christelijken zin, kan op de inlandsche scholen in deze residentie zelfs geen sprake zijn. Waarom zou men hier dan, ik spreek alleen van scholen in deze residentie, alles wat bepaald christelijk is van de school moeten weren? Ik kan daar geen verstandige reden voor vinden, en meen ook, dat zulk eene toepassing van het koninklijk besluit niet in de bedoeling van de Hooge regering kan gelegen zijn.

KOEPANG, Mei 1872.

W. M. DONSELAAR.

NASCHRIFT.

Nadat het bovenstaande reeds geschreven was, werd ik uitgenoodigd, mijn gevoelen mede te deelen aangaande een onderwerp in naauw verband staande met de inlandsche scholen in deze residentie. Dit gaf mij aanleiding tot eenige beschouwingen over die scholen, die hier nog eene plaats mogen vinden.

Reeds ten tijde van de Oost-indische compagnie bestonden er enkele scholen op Timor, Rotti en Savoe. Zij werden opgericht door de Hervormde leeraars, die te Koepang van tijd tot tijd werkzaam waren. Godsdienstig onderwijs was daarbij de hoofdzaak, uitbreiding van het christendom het hoofddoel. Onderwijzers en onderwijs waren steeds hoogst gebrekkig. (Vergelijk het eerste openbare Algemeen verslag van den staat van het Schoolwezen in Nederlandsch-indië, onder ultimo 1849, blz. 1 en 2).

Wat er van toezigt op deze scholen en leiding van het onderwijs mag geweest zijn, doet zich vermoeden, wanneer men in aanmerking neemt, dat Koepang het eerst een' vasten predikant verkreeg in 1670, die reeds het volgende jaar overleed, en dat sinds dien tijd de gemeente afwisselend werd bezocht, of gedurende korten tijd een' vasten leeraar had, terwijl zoogenaamde krank-bezoekers in den regel in de dienst voorzagen.

Toen de zendeling-leeraar E. LE BRUIJN in 1819, op uitnoodiging van den resident HAZAART, te Koepang werd geplaatst, was er in geen twintig jaren een christen-

leeraar in deze hoofdplaats gezien, en waren scholen en gemeenten geheel vervallen en verwaarloosd.

Door genoemden zendeling-leeraar werden in de omstreken van Koepang en op het eiland Rotti, met krachtdadige hulp van den resident HAZAART, een zeker getal scholen opgericht, en bij regerings-resolutie van den 4^{den} September 1819, n°. 4, voor zestien inlandsche christen-schoolmeesters in deze residentie, kleine bezoldigingen toegestaan. De onderwijzers ontvingen maandelijks *f* 6 van het Gouvernement en *f* 10 van het Zendelinggenootschap.

De Heer LE BRUIJN overleed in 1829, en werd opgevolgd door den zendeling-leeraar TER LINDEN. Door dezen werden nu alle de boven bedoelde scholen opgeheven en wel „wegens schandelijk en goddeloos gedrag der onderwijzers”. (Maandberigt van het Nederlandsch zendelinggenootschap 1830, blz. 187). Slechts ééne school te Koepang en ééne te Babauw bleven bestaan.

TER LINDEN, reeds in 1832 overleden, werd in zijne betrekking te Koepang door den Heer HEIJMERING vervangen. Deze herstelde 5 scholen op Timor, en rigtte later nog 10 scholen op Rotti op.

De oprigting van al deze scholen geschiedde onder medewerking van den resident GRONOVIVS.

Zoo waren er in 1842 weder 16 inlandsche scholen aanwezig: 6 op Timor en 10 op Rotti. (Vergelijk bovengenoemd Algemeen verslag van het Schoolwezen in Nederlandsch-indië, blz. 82, waar echter de opgaaf van 10 scholen op Timor en 6 op Rotti foutief is, zoo mede Algemeen verslag 1856 blz. 130, waar ook dezelfde fout is overgenomen). Al de meesters werden nu door het Zendelinggenootschap bezoldigd, met uitzondering alleen van dien te Koepang.

Tijdens de inspectie van den afgevaardigde van het Nederlandsch zendelinggenootschap, den Heer L. J. VAN RHIJN, in 1847, bedroeg het getal scholen op Rotti 10 en op Timor, buiten Koepang 8, doch hiervan werden door den Heer VAN RHIJN een paar scholen, wegens gebrek aan belangstelling, opgeheven.

Door teleurstellingen van verschillenden aard daartoe geleid, besloot het Nederlandsch zendelinggenootschap in 1854 zijne timorsche missie, nadat het zich reeds ettelijke jaren vroeger van Rotti had terug getrokken, voor goed op te heffen, en hiermede is toen het werk van het Genootschap in deze residentie geëindigd.

Op Timor bleven nog tijdelijk vijf scholen door het zendelinggenootschap bekostigd, en op Rotti werden enkele scholen door de radja's, op kosten van de bevolking, eenigermate in stand gehouden. Uit het voorgaande blijkt: 1. dat de scholen in deze residentie sedert 1819 waren zendingsscholen, waarvan het hoofddoel was kennis en beoefening des christendoms; 2. dat deze scholen tot stand kwamen met hulp en door den invloed van de hoofden van gewestelijk bestuur.

Doch niet alleen werden de scholen door den invloed der hoofden van bestuur gesticht, door den zelfden invloed werden zij ook in stand gehouden.

Gewoonlijk werden alle kinderen van 6 tot 14 jaren in een kampong of negerij opgeschreven en schoolpligtig verklaard. Ouders, ook heidensche, die onwillig waren hunne kinderen ter school te zenden, werden daartoe genoodzaakt, en schoolverzuim met boeten of blokarrest gestraft.

Op Timor werden deze straffen toegepast door de posthouders, op Rotti door de radja's, of ook in bijzondere gevallen, door den posthouder van dat eiland.

De opbrengst van bijenwas op het eiland Rotti, die

in voordeelige jaren circa *f* 2000 beliep, was door het Gouvernement tot onderhoud van de scholen op Rotti, afge-
staan aan het Nederlandsch zendelinggenootschap. Daar-
voor betaalde het Genootschap het traktement van den
posthouder, die voor het geregeld schoolkomen der kin-
deren en de inning van het was te zorgen had. Sedert
de bijen door een' geweldigen orkaan, in April 1843, groo-
tendeels van het eiland verdreven waren, werd de op-
brengst van was aanmerkelijk minder, en moest de inzameling
door dwang worden voortgezet. In 1847 werd deze op-
brengst door den Inspector VAN RHIJN, bij zijn bezoek op
Rotti, in naam van het Nederlandsch zendelinggenootschap
afgeschafte. (Reis van L. J. VAN RHIJN door den Indi-
schen archipel, blz. 543 en 550).

Niet lang na de opheffing der timorsche missie werd
dit gewest bezocht door Dr. S. A. BUDDINGH, belast van
wege het Gouvernement met eene inspectie der scholen
en protestantsche gemeenten in Nederlandsch-indië. Naar
aanleiding dezer inspectie werd door Dr. BUDDING aan de
regering voorgesteld om de vijf scholen op Timor van het
zendelinggenootschap over te nemen, en niet alleen de
tien scholen van dat genootschap op Rotti te herstellen,
maar bovendien nog acht nieuwe daaraan toe te voegen,
en alzoo in elk van de 18 regentschappen op Rotti eene
school te vestigen.

Ingevolge dit voorstel werd door de Regering magti-
ging verleend, bij besluit van den 8sten Mei 1857, n°. 4,
tot het overnemen van 5 scholen op Timor en de weder-
oprigting van 18 scholen (er hadden er slechts 10 bestaan)
voor inlandsche christenen op het eiland Rotti.

Merkwaardig zijn de beschouwingen in den considerans
van dit besluit, en hierop wensch ik vooral de aandacht
te vestigen. Daarin wordt onder anderen gezegd:

„Overwegende, dat het meermalen is erkend regeringspligt te zijn, om daar, waar de bevolking tot het christendom is bekeerd, voor haar onderwijs blijvend te zorgen;

„dat, even als op andere plaatsen dit ook geldt voor de residentie Timor, en dat mitsdien door de Regering niet onvoltooid behoort te worden gelaten, wat daar door het zendelinggenootschap, met hare voorkennis en toelating is begonnen, en dit genootschap zijne timorsche missie heeft ingetrokken;

„dat dan ook moet worden beaamd de noodzakelijkheid om op Timor en Rotti . . . de verlaten scholen weder in werking te brengen”, enz.

Voorts wordt, conform het voorstel van Dr. BUDDINGH, in § 3 van dit besluit nog bepaald: „De onderwijzers der bedoelde scholen op de eilanden Rotti en Timor tevens te belasten met de dienst van voorgangers der gemeenten bij de godsdienstoefeningen op zon- en feestdagen.”

Duidelijk blijkt uit de overwegingen der Regering:

1. dat zij van de veronderstelling uitgaat, dat de massa, of althans de meerderheid der bevolking, in de onstreken van Koepang en op het eiland Rotti het christendom belijdt;

2. dat zij de scholen op Timor en Rotti voor hare rekening neemt op grond van „erkende regeringspligt” om voor het onderwijs der inlandsche christenbevolking blijvend te zorgen; en

3. dat aan de scholen door de Regering een bepaald christelijk karakter is toegekend, ook blijkens de woorden „dat door de Regering niet onvoltooid behoort te worden gelaten, wat door het zendelinggenootschap is begonnen.”

Bijzondere opmerking verdient nog in dit opzigt, dat toen een hoofd van gewestelijk bestuur de oprigting voorstelde van twee scholen, eene te Amarassie en eene te

Manoebait, als eene proeve om iets te doen tot de beschaving der woeste Timorezen in het gebergte, in het gouvernements besluit van den 4^{den} Mei 1863, n°. 5, waarbij, krachtens magtiging des konings, die beide scholen worden toegestaan, aan deze scholen uitdrukkelijk het predicaat wordt toegevoegd van „christelijke,” ofschoon de bevolking op de genoemde plaatsen uitsluitend eene heidensche is.

Steunt nu de oprigting der inlandsche scholen van wege het Gouvernement op den grondslag, dat de bevolking het christendom belijdt, dan ontzinkt deze grondslag voor verreweg het grootste deel, wanneer men weet, dat de bevolking van het eiland Rotti, bij matige berekening, 45000 zielen telt, terwijl het aantal christenen, bij ruime berekening nog geen 7000 bedraagt. Onder dit getal zijn namelijk tevens opgenomen degene, welke door christelijk onderwijs tot den doop worden voorbereid. Het getal der gedoopten is aanzienlijk minder. Op Timor bedraagt het getal inlandsche christenen buiten Koepang nog geen 2000. De niet-christelijke bevolking op Rotti en op Timor, buiten de hoofdplaats, bestaat uitsluitend uit heidenen.

Krachtens de toepassing ook in de residentie Koepang van het koninklijk besluit van 3 Mei 1871, n°. 17, wordt de christelijke strekking, vroeger door de regering aan de hier bestaande scholen toegekend, weder ontnomen, en is het meer dan waarschijnlijk, dat zelfs geen Bijbelsche geschiedenis op die scholen zal worden geduld. Hiermede schijnt dan ook te vervallen de overweging, die de regering tot het overnemen en stichten der scholen op Timor en Rotti leidde, blijkens haar bovenvermeld besluit van 8 Mei 1857, n°. 4, te weten „dat door de regering niet onvoltooid behoort te worden gelaten, wat hier door het zendelinggenootschap is begonnen.”

Volgens de nieuwe verordeningen kan er toch geen sprake zijn van voortbouwen en voltoojen op den door het zendelinggenootschap gelegden grondslag, maar wel van een' geheel nieuwen bouw.

Ook heeft de regering zich afkeerig verklaard van het gebruik van dwangmiddelen, en wil van de zijde der ouders een geheel vrijwillige terschoolzenden hunner kinderen.

Er mag derhalve, op grond van de laatst vermelde redenen, worden aangenomen, dat de Regering met den tot dusverre hier bestaan hebbenden toestand gebroken heeft, en men thans alzoo met betrekking tot de scholen in deze residentie tot een keerpunt gekomen is.

Vóór dat men nu met den nieuwen bouw, waaraan aanzienlijke uitgaven verbonden zijn, begint, zou ik in ernstige overweging wenschen te geven, welke vooruitzichten daaraan onder eene bevolking als die van Timor en Rotti kunnen worden verbonden.

Zoo als de toestand thans is, kan hij onmogelijk blijven. De meesters zijn meerendeels van zeer gebrekkege bekwaamheid, en nog meer onverschillig dan onwetend. De opkomst der scholieren is hoogst treurig. Men vindt gansch niet zelden kinderen, die twee en drie jaren heeten ter school te gaan en nog niet eens kunnen spelen. Ik houd mij echter overtuigd, wanneer de onderwijzers niet zoo onverschillig en geestdoodend te werk gingen, en hun onderwijs wat meer aantrekkelijk wisten te maken, dat de opkomst ten deele beter zou zijn.

Wil de Regering geen' schooldwang, dan komt het mij wenschelijk voor, dat men als voorwaarde tot het blijvend bestaan eener school een minimum, b.v. van 25 of 30 leerlingen, stelle, die op den duur, wettige verhuidering uitgenomen, het onderwijs bijwonen. Dan kan

het blijken, waar genoegzame belangstelling bestaat in het behoud eener school. Menige school zal dan wegvallen, maar wat men behoudt zal dan ook van beter gehalte zijn.

Ten slotte zij hier nog medegedeeld, dat door den Heer L. J. VAN RHIJN, bovenvermeld, als uitslag zijner inspectie met betrekking tot de inlandsche scholen, in der tijd werd voorgesteld: afschaffing van alle, schooldwang bij de ouders, behoudens een' zedijken dwang, en zich voornamelijk te bepalen bij de kinderen van christen ouders, waarbij meer verband tusschen school en huisgezin kan worden verwacht, dan bij heidensche ouders, die het onderwijs niet kunnen waarden.

W. M. D.

**EEN PAAR OPMERKINGEN, NAAR AANLEIDING VAN HET
WOORD DOOR DEN HEER R. WIJNEN, GESPROKEN TER
JAARVERGADERING VAN HET NEDERLANDSCH
ZENDELINGGENOOTSCHAP (1871).**

In het door mij laatst ontvangen nummer der Mededeelingen (deel XV, 3^e stuk, blz. 257 en verv.) vind ik opgenomen „Een woord ter jaarvergadering gesproken, door den oud-resident van Timor R. WIJNEN.”

In dat „woord” zet de Heer WIJNEN zijne meening uit een, op hoedanige wijze, volgens zijn inzicht, de zendingzaak dient gedreven te worden, om de heidenen „als van zelf en geleidelijk en zonder moeite” tot christenen te vormen.

Het ligt niet in mijne bedoeling een oordeel uit te spreken over de individuële zienswijze van den Heer WIJNEN aangaande de zending; doch ik meen een paar opmerkingen in het midden te moeten brengen, waar er in dat „woord” meer bepaald sprake is van de zending op Timor.

De Heer WIJNEN was gedurende tien maanden resident van Timor, en hij vond daar „eene maatschappij, waarvan het peil van zedelijkheid en godsdienst volstrekt niet in evenredigheid stond tot hetgeen het zijn kon, als men nagaat, dat meer dan 100 jaren geleden men daar reeds middelen verschaft had, om onderwijs en godsdienst onder de woeste en moordlustige Timorezen te brengen”. Niet-tegenstaande eene eeuw geleden reeds 18 schoolmeesters op Timor aanwezig waren, kon in 1864 evenwel geen

vorst of vorstenzoon lezen of schrijven. Dat is treurig en weinig bemoedigend, en de Heer WIJNEN meende daarom in een zijner rapporten aan de Regering te mogen zeggen: „Er moet dus aan die zaak een ongekende kanker knagen”.

Ik moet hier op de onjuistheid der voorstelling wijzen, die de grondslag is der onjuiste conclusie.

Volgens den Heer WIJNEN bewijzen de archieven op Timor, dat daar in 1761 aanwezig waren 3 doctoren, 1 predikant en 18 schoolmeesters. Wie echter dat bewijs in de archieven hier ter plaatse wilde zoeken, zou zich teleurgesteld vinden. Reeds in den tijd van den resident WIJNEN bestond dat document niet meer. Evenwel is het vroeger aanwezig geweest, blijkens de mededeeling van den zendelingleeraar G. HEIJMERING, die evenge-noemde cijfers heeft opgenomen in zijne geschiedenis van Timor, geplaatst in een der oudere jaargangen van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. (1) Waarschijnlijk is het stuk, benevens vele andere, door de witte mieren vernield. De Heer HEIJMERING deelt niet mede, waar die 18 schoolmeesters werkzaam waren, en bepaalt zich alleen bij de eenvoudige vermelding der bovenstaande numerieke opgave. Zeker is het nogtans, dat onder de eigenlijke Timoresche bevolking in het binnenland nooit scholen hebben bestaan, behalve in de nabijheid van de hoofdplaats, waar een paar scholen door het Nederlandsch zendelinggenootschap werden opgericht, doch die later moesten worden opgeheven. Ook eene gouvernementsschool in de laatste jaren te Atapoepoe (Midden-Timor) tot stand gebracht, had slechts een kortstondig bestaan. Het zeer verspreid wonen der bevolking blijft onder de Timorezen een groot bezwaar tegen schoolonderwijs. Dit wordt

---

(1) Zie Tijdschr. v. N. Indië Jaargang. Deel IX (1847), blz. 173.

ook thans wederom ondervonden op de beide scholen in het rijk van Amarassie, waarvan ééne van wege het Gouvernement en de andere voor eigen rekening wordt onderhouden. Evenwel de tegenwoordige jeugdige radja van Amarassie heeft op die gouvernementsschool lezen en schrijven geleerd, en ook de oudste zoon van den radja van Taibenoë kon reeds, tijdens de Heer WIJNEN aan het hoofd van het bestuur stond, zeer goed lezen en schrijven.

Op welken grond echter de Heer WIJNEN kon meenen, dat reeds voor meer dan eene eeuw de middelen zijn verschaft, om onderwijs en godsdienst te brengen onder „de woeste en moordlustige Timorezen”, d.i. in de tamelijk verwijderde binnenlanden, is mij onbekend.

Nimmer heeft daar school- of godsdienstonderwijs bestaan. Het is derhalve niet vreemd, dat daar geen der vorsten of vorstenzonen kan lezen noch schrijven. En toch grondt zich daarop de opmerking van den Heer WIJNEN, dat die uitkomst, in verband met die 18 schoolmeesters van 1761, treurig en weinig bemoedigend is.

De 18 schoolmeesters van 1761 zullen hunnen werkring gevonden hebben te Koepang en omstreken en op het eiland Rotti, ook een enkele welligt op het eiland Savoe. En wat nu Rotti aangaat, daar kan het meeren-deel der vorsten en vorstenzonen, zoowel lezen als schrijven.

Wat die 18 schoolmeesters zullen geweest zijn in kennis en ijver kunnen we in het midden laten. Hebben we thans nog, bij gemis aan opleiding, zooveel reden om te klagen over onkunde en gebrek aan ijver bij de meeste onderwijzers in deze residentie, meer dan waarschijnlijk zullen ze in 1761 nog van minder gehalte zijn geweest. Dat buitendien reeds zeer spoedig daarna, in den vervaltijd der Oostindische Compagnie, dat alles genoegzaam weder is te niet gegaan, zoodat er te Koepang zelfs ge-

durende circa eene halve eeuw geen predikant meer geplaatst werd, is van voldoende bekendheid.

Volgens meergenoemd berigt waren te Koepang in 1761 benevens die 18 schoolmeesters en 1 predikant, niet minder dan 3 doctoren. Men zou dus kunnen denken, dat de Oostindische Compagnie toen bijzonder goed zorg heeft gedragen voor de geneeskundige behandeling harer beambten en militairen. Merkwaardig in meer dan een opzigt is het rapport van den commissaris PARAVICINI, in 1756 herwaarts gezonden, welk rapport onlangs werd gepubliceerd door den Heer Mr. J. A. VAN DER CHIJS in het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen. (1) Daar wordt van den toenmaligen 1sten geneesheer gezegd, dat hij van zijn vak niets af wist. zijnde hij als kuiper uit Nederland gekomen, en het desniettenstaande beneden zijne waardigheid achtte, om in persoon de zieken te bezoeken, en dat daarom maar aan zijn adsistent overliet! Zoo weinig kan men soms op titels en benamingen van dien tijd afgaan. Uit dat zelfde stuk kan ook blijken, welk eene vreeselijke bloedschuld wij op Rotti nog hebben goed te maken.

Nog eene opmerking heb ik aangaande de voorstelling van de Roomsch-katholieke missie op Flores, door den Heer WIJNEN gegeven.

Daarvan meende ZEd. in 1864 te kunnen zeggen „de Katholieke missie op Flores, heeft meer kans van slagen; omdat men daar meer menschkundig te werk gaat. Daar komen of worden uit Europa uitgezonden broeders timmerlieden, smids, metselaars enz., die daar onder de leiding van den zoo verlichten en kundigen pastoor FRANZEN,

---

(1) Deel XVIII. (1871), blz. 209.

bij het volk ingeleid worden". Hier moet noodzakelijk een misverstand plaats hebben. Er is toch geen enkele europesche timmerman, smid, metselaar of andere ambachtsman door den pastoor FRANZEN bij het volk ingeleid geworden. Dat was niet alzoo tijdens de Heer WIJNEN resident van Timor was, en dat is niet alzoo geweest tot op heden toe. Wel is het getal pastoors te Larantoeika tot een drietal geklommen, doch van uitzenden van ambachtslieden is, tot dusverre althans, geen werk gemaakt. Eerst in het vorige jaar kwam een broeder over, die als huisverzorger bij de Heeren pastoors zijne diensten verrigt. De Heer WIJNEN had dus geen regt, om hier in den door hem bedoelden zin te spreken van een' meer menschkundigen weg door de Roomsche missie op Flores ingeslagen.

Ik meende de bovenstaande ophelderingen noodig te zijn tot eene meer juiste voorstelling van zaken, dan door den Heer WIJNEN is gegeven, ofschoon ik overigens geheel instem met de hoofdzaak door hem bedoeld, om bij de christelijke zending onder min ontwikkelde volken, ook vooral hunne stoffelijke belangen te behartigen, door bevordering van nijverheid, landbouw en ambachten, in de eerste plaats timmeren en smeden.

KOEPANG, 17 Februarij 1872.

W. M. DONSELAAR.

NOG IETS OVER HET WAARNEMEN DER KLEUREN BIJ VERSCHILLENDE VOLKEN. (1)

In eene reeks van opstellen van den Duitschen philoloog G. GEIGER, onder den titel *Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, onlangs na den dood des schrijvers in het licht gegeven, komt eene verhandeling voor: *über den Farbensinn der Urzeit*. Daarin wordt betoogd met betrekking tot de onderscheiding der kleuren, dat even als de overige vermogens van den mensch, niet terstond hun' tegenwoordigen trap van volmaaktheid hebben verkregen, ook zijne kleurwaarneming eerst van lieverlede tot meerdere ontwikkeling is gekomen.

Een naauwkeurig onderzoek heeft GEIGER het bewijs geleverd, dat in de oudste ons bekende literatuur nergens van blaauw gesproken wordt.

Dit geldt mede van de oud-israëlitische geschriften. Het Hebreeuwsche woord in onze Bijbelvertaling, Ex. 25: 4 en elders, door hemelsblaauw overgezet, moet volgens de taalkundigen, dan ook eigenlijk eene donkere kleur aanduiden, die van eene der soorten van purperlakken verkregen werd. De hoogleeraar H. MUNTINGHE, in zijne „*Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*”

---

(1) Wij ontvingen deze bijdrage te laat, om ze volgens de bedoeling van den schrijver nog op te nemen in zijne „Aanteekeningen over het eiland Savoë” (zie boven blz. 281, e. v.). Volledigheidshalve wordt hierbij gelaten, wat reeds blz. 323 voorkomt. J. C. N.

(2e dl. § 13) meent, dat deze kleur vervaardigd werd uit het sap van den sepia of inktvisch.

Volgens GEIGER betekenden de meeste woorden, die tegenwoordig blaauw beduiden, vroeger zwart. Ons blaauw zou taalkundig verwant zijn met het engelsche black, en in 't oud-noordsch is blámadhr een zwart man, een moor.

Van de groene kleur geldt iets dergelijks. Zijn onderzoek heeft GEIGER tot het besluit geleid, dat de waarneming van groen en blaauw bij de oude volken niet zoo scherp was als tegenwoordig; dat de indruk, die aldus gekleurde voorwerpen op hen maakten, niet zooveel verschilde van andere indrukken, dat zij behoefte gevoelden dien door bijzondere woorden aan te duiden. Donkerblaauw onderscheidden ze niet van zwart; lichtblaauw (d. i. blaauw met veel wit gemengd) verwarden zij met wit. Lichtgroen werd niet onderscheiden van geel of wit, donkergroen niet van zwart. De redactie van het weekblad voor Natuurwetenschap, Isis, in 't eerste nummer, Januarij 1872, de bovengenoemde verhandeling besprekende, voegt er aan toe: „Of er voor deze bewering verdere taalkundige gronden kunnen bijgebracht worden, en of de argumenten van GEIGER proefhoudend zijn, mogen de philologen beslissen. Uit een physiologisch oogpunt kan de mogelijkheid niet ontkend worden en pleit er zelfs voor.”

Het verdient daarom opmerking, dat het zelfde verschijnsel, dat GEIGER bij de oude volken meent waar te nemen, ook thans nog evenzeer wordt aangetroffen bij volken, die op een' lageren trap van ontwikkeling staan en die de kleuren niet zoo scherp onderscheiden als meer beschaafden. Ook hier noemt de inlander zwart, wat wij blaauw noemen. Zelfs bestaat er geen woord in de talen

van den Timorschen archipel voor hetgeen wij met blaauw aanduiden. In het maleisch heeft men biroe voor blaauw, doch dit woord is ook te Koepang en omstreken slechts aan weinigen bekend en onder de gemengde bevolking hier, die met Europeanen in aanraking komt, hoort men in het dagelijksch leven gewoonlijk ons hollandsch woord blaauw gebruiken. Doch Timorezen, Rottinezen, Savoenezen hebben geen woord in hunne talen voor blaauw en noemen dit zwart. In de woordenlijst, gevoegd achter het meer genoemde werk van dr. s. MULLER — waarin veel foutief is — wordt âwoe opgegeven als in het Savoeneesch blaauw te beteekenen. Dit is onjuist. Awoe is in het Savoeneesch = het maleische âboe: asch, en van daar aschkleur, grijs. Zoo Savoeneesch, djâra âwoe: aschkleurig paard, graauwschimmel.

Voor lichtgroen heeft men mengârroe, doch donker-groen wordt mede zwart genoemd. Zoo zegt de inlander hier, ook in 't Maleisch, wanneer het rijstgewas tot zekere hoogte is opgeschoten en zijne lichtgroene kleur in wat donkerder groen is overgegaan, dat het gewas „zwart is voor het oog” als een gunstig teeken van den groei. Deze opmerking over kleurwaarneming, die mij in verband met GEIGER's verhandeling niet onbelangrijk voorkwam, vinde hier in het voorbijgaan eene plaats.

W. M. DONSELAAR.

